

Noten

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I

- 1 *OHZ* I nr. 119; *OSU* I nr. 374.
- 2 Künzel e.a. 1989, 153; Van Berkel en Samplonius 1989, 67.
- 3 Zeiler 2002. Vergelijk de naam van de Gouwe bij Zierikzee, tussen Schouwen en Duiveland: in een oorkonde uit 976 (*OHZ* I nr. 44) wordt deze ook als 'Golda' gespeld, terwijl in dezelfde tekst een 'Lar-aha' voorkomt die later Laree (dus met -ée) blijkt te heten, zie Künzel e.a. 1989, 219.
- 4 Van Berkel en Samplonius 1989, 67.
- 5 Als etymologie wordt *gawi* opgegeven.
- 6 Zo al in *OHZ* II nr. 644 in een afschrift in NA, GH, 218, f. 27 van circa 1340. Later: SAHM, Doos ARA Goudse kloosters: stichting Sint-Pietersbroederschap (1447); kroniek van Hendrik van Arnhem: Hensen 1899.
- 7 Visser 1994.
- 8 De natuurlijke gesteldheid van de omgeving van Gouda en de ontginning van het landschap worden in meer details behandeld in Hesselink-Duursma 2001 en Van de Ven 2001, waar ook de oudere literatuur wordt aangehaald. De klassieke studie over de 'cope', juist ook in het Gouwegebied, is Van der Linden 1955.
- 9 *OSU* I nr. 411 van 1155, terugverwijzend naar de tijd van bisschop Koenraad (1076-1099). *OHZ* I nrs. 119 en 121 met II nr. 625.
- 10 Voor Willem, graaf van Lek-en-IJssel (afgezet 1122), zie hoofdstuk 3.
- 11 Kok 1999, 42-43.
- 12 Visscher 1990.
- 13 *OHZ* I nr. 119.
- 14 Radicale scepsis alleen in Goudriaan 1997a.
- 15 SAHM, OAG, 753 en 334, ff. 138v-140 (kopieën). Deels afgedrukt in: Fockema Andreae 1931, 1000. Aanvullende uitgifte in 1303: SAHM, AW, 1931: c; Fockema Andreae 1931, 1000; Van der Linden 1955, 225-232.
- 16 Van Balen 1941/1943, 17, nog gevolgd door Buiskool 1988, 20.
- 17 Akkerman e.a. 1997, 29-34; Hesselink-Duursma 2001, 58-59.
- 18 Fockema Andreae 1931; Van der Linden 1955, 24-25; 225-229.
- 19 *OHZ* Fremery nr. 309 par. 28.
- 20 *OHZ* II nr. 2550.
- 21 Akkerman e.a. 1997, 51-84.
- 22 Zie verder hoofdstuk 6.
- 23 Buiskool 1990, 19; Visser 1994, 46-47.
- 24 Visser 1994 en Visser 2001.
- 25 Volgens Visser 1994. Maar dit punt is nog omstreden.
- 26 Visser 1994, 41-42.
- 27 Zie opnieuw Van de Ven 2001.
- 28 Henderikx 1987, 15-19.
- 29 *OHZ* II nr. 644.
- 30 *OHZ* IV nr. 2187.
- 31 Uit de oorkonde Muller 1881, 96; Geselschap 1972a, 31; Visser 2001, 49. Ten onrechte dateert Scheygrond 1981, 353 op 1308.
- 32 Van de Ven 2001, 67.
- 33 *OHZ* II nr. 632. Maar zie hiervoor ook hoofdstuk 4.
- 34 Hierover heerst overeenstemming in de meeste recente publicaties: Buiskool 1988; Habermehl 1987 en 1990b; Visser 1996; Goudriaan 1997a. Afwijkend: Kooijman en Kooijman-Tibbles 1999.
- 35 Gepubliceerd Van Dasselaar en Sprokholt 1993, 20-23.
- 36 Bijvoorbeeld SAHM, GhA, 381 regest 57 (1361).
- 37 Visser 1996; Goudriaan 1997a; Verkaik 1998; Goudriaan 2001a.
- 38 Een omstreden punt. Zie hoofdstuk 6.
- 39 Sprokholt 2001.
- 40 Goudriaan e.a. 2000, 24.
- 41 Van den Berg 1994.
- 42 Visser 1994, 52 n. 8; Goudriaan e.a. 2000, 62.
- 43 Visser 2001. De Lange van Wijngaerden, II, 1817, 10-11 kwam al in 1817 met een kaartje van Ter Goude voor de omwalling in 1270 dat opvallende overeenkomsten vertoont met het kaartje van latere onderzoekers. De Lange van Wijngaerden baseerde zich daarbij behalve op zijn intuïtie in elk geval op de Wyte van de waterschappen (nu uitgegeven in Goudriaan e.a. 2000, 24-26), maar ongetwijfeld ook op zijn grote kennis van ander bronnenmateriaal, al noemt hij dat niet expliciet.
- 44 Kooijman en Kooijman-Tibbles 1999.
- 45 Zie hoofdstuk 3.
- 46 Buiskool 1992, 30.
- 47 SAHM, OAG, 384, f. 5; Sprokholt 2001a, 34.
- 48 SAHM, OAG, 42, f. 9; Rollin 1917, 469.
- 49 Rollin 1917, 326.
- 50 SAHM, OAG, 42, f. 52v; Rollin 1917, 522.
- 51 Wat Smit 1947 daarover te berde brengt, is niet gefundeerd.
- 52 Sprokholt 2001b.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 53 Goudriaan e.a. 2000.
- 54 Goudriaan e.a. 2000. Voor meer bijzonderheden zie hoofdstuk 2.
- 55 Zie hoofdstuk 2.
- 56 Goudriaan 1997d. Met Sint-Olevaer is Sint-Olaf bedoeld.
- 57 We vinden op de stadplattegrond van Jacob van Deventer geen enkele windmolen. Wel een enkele ros- of tredmolen, namelijk aan het eind van de Houtenstraat, als we zijn symbolen juist interpreteren.
- 58 Zie voor de geschiedenis van het Goudse woonhuis in de Middeleeuwen ook Smit 2001a.
- 59 Voor uitleg over bouwkundige termen zie Haslinghuis en Janse 1997.
- 60 Meischke 1988, 226.
- 61 Bollen 1992, 61.
- 62 Meischke 1988, 209-211; Meischke e.a. 1997, 18.
- 63 Bollen 1992, 47.
- 64 Smit 2001a, 255-256.
- 65 Rollin 1917, 319; Meischke 1988, 236-237.
- 66 Zie ook Bollen 1992, 49.
- 67 Ibelings 1996b.
- 68 Meischke en Van den Berg 1994; Smit 2001a, 240.
- 69 SAHM, GhA, 269a regest 12.
- 70 Keizerstraat: Heinsius 1904, 319-320; Sprokholt e.a. 1994.
- 71 Meischke en van den Berg 1994, 15.
- 72 Meischke e.a. 1997, 16.
- 73 Sprokholt 1995.
- 74 Goudriaan e.a. 2000, 24-26.
- 75 Sprokholt 1995, 6.
- 76 Die lag niet op dezelfde plek als nu, maar iets ten zuiden van de Molenwerf.
- 77 Sprokholt 1995, 4-5.
- 21 Blockmans e.a. 1980, 51 noemen voor 1477 het aantal van 12.600.
- 22 Omdat in de *Enquete* huizen aantallen voor de andere drie hoofdsteden – Dordrecht, Delft en Leiden – ontbreken, kunnen deze niet in dit schema worden opgenomen.
- 23 Fruin 1876, 178.
- 24 Rollin 1917, 490.
- 25 NA, SvH, 209 (kohieren van 1543 en 1545); 613 (1553); het rendantsexemplaar is, onvolledig, ook bewaard: SAHM, OAG, 1940 en 944 (1557; fotokopieën in SAHM, Varia, 507 en 6602). Het Goudse kohier voor 1561 is verloren gegaan. Zie Bos-Rops 1997 en Verhoeven 1999, x-xii met verwijzingen naar de oudere literatuur.
- 26 Voor details zie weer Goudriaan en Ibelings 2002.
- 27 NA, SvH, 2277. Stadsrekening: SAHM, OAG, 1210, f.7v. Tracy 1985a, 112.
- 28 Dat was het aantal in 1546: ARA Brussel, Aud. 1656.
- 29 Hibben 1983, 22-23. Zie ook hoofdstuk 9.
- 30 Zie het 'model' getekend door Visser 1985.
- 31 SAHM, OAG, 518 en 519.
- 32 Goudriaan 1995c.
- 33 SAHM, OKA, 24. AHGG, KA, 231. Goudriaan 1999b.
- 34 SAHM, OKA, 1.3 en volgende. Met dank aan Jan Willem Klein, die zo vriendelijk was de tellingen te verrichten en de grafiek te tekenen.
- 35 Zie hoofdstuk 6.
- 36 SAHM, OAG, 288.
- 37 Rollin 1917, xi-xii komt tot een totaal van 1093 poorters. De telling van De Boer 1978, 161 tabel 13 brengt ons op 1154 inschrijvingen. Een transcriptie met een index op de namen en borgen van de hand van C. Helders bevindt zich op de studiezaal van het SAHM.
- 38 De inschrijvingen over de jaren 1411 en 1415 ontbreken. Pinkse 1972, 116 berekent een gemiddelde van 46 per jaar op basis van het handschrift Van der Poest Clement dat zich in het SAHM bevindt.
- 39 SAHM, OAG, 1125, f. 2v. Heinsius 1904, 264: betaling van 3 pond 13 schelling 4 penning voor schot en steengeld.
- 40 SAHM, OAG, 506. Editie: Huges 1919. Pinkse 1972, 116 komt op grond van het handschrift van Van der Poest Clement voor deze periode tot een gemiddelde van 31 per jaar. Van Uytven 1979, 22 noemt ook een gemiddelde van dertig. Een index op de namen en de borgen door C. Helders bevindt zich op de studiezaal SAHM.
- 41 Respectievelijk SAHM, OAG, 1139, f. 5 en 1141, f. 37. Deze cijfers dienen met enige argwaan te worden bekeken: de stadsrekening van 1461 (OAG, 1138, f. 5) geeft het getal van 31 nieuwe poorters, terwijl het er volgens het poorterboek 34 zouden moeten zijn.
- 42 Geselschap 1965, 25.
- 43 SAHM, OAG, 507. Index op namen en borgen door C. Helders op studiezaal SAHM.
- 44 Bronnen: De Boer 1978, 143; Van Uytven 1979, 22; Unger 1918, 484; Van den Hoven en Rommes 1995, 78; Schuttelaars 1998, 41 en 69.
- 45 1381-1390 enzovoort.
- 46 1451-1460 enzovoort.
- 47 1455-1465.
- 48 De Boer 1978, 159-162, die de poorterslijst van 1391-1417 gebruikt in het kader van een betoog over immigratie, gaat op dergelijke vragen niet diep in. Hij constateert slechts dat in Gouda de vermelding van de herkomst van ingepoorterden veel minder vaak voorkomt dan in Leiden. Veel aanknopings-

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 2

- 1 In Goudriaan en Ibelings 2002 wordt uitvoeriger ingegaan op de interpretatieproblemen die aan de in deze paragraaf gepresenteerde cijfers kleven.
- 2 *OHZ* nr. 1433 d.d. 19 dec. 1266.
- 3 NA, Rek.reg, 722, omslag d. Editie: Goudriaan e.a. 2000.
- 4 Voor deze en de hierna te noemen coëfficiënten zie De Boer 1996.
- 5 SAHM, OAG, 288, f. 63v-64v. Editie: Goudriaan e.a. 2000, 27-29 (tekst) met lxxv-lxxxii (inleiding).
- 6 Janse 1993, 402. Zie ook Bos-Rops 1993, 391-392.
- 7 Blockmans e.a. 1980, 51.
- 8 Fruin 1876, 177.
- 9 Fruin 1876, 180-181; Fruin 1866, 383-384.
- 10 Fruin 1876, 177-178.
- 11 Fruin 1866, 383.
- 12 Fruin 1866, 384.
- 13 Goudriaan e.a. 2000, lxxv-lxxvii.
- 14 Taal 1960, 115-120.
- 15 Het bodeboekje zou identiek kunnen zijn met het waakboek. Zie Rollin 1917, 167-168.
- 16 Fruin 1866, 380 (vrijheid); 383 (omschrijving voorsteden).
- 17 Rollin 1917, 318-319.
- 18 Rollin 1917, 495. Zie verder hoofdstuk 6.
- 19 SAHM, OAG, 1871: 'Artyckelen overgegeven den commissarissen by die van der Goude'. Editie: Rollin 1900; maar zie Biewenga 1992, 20 voor de correcte datering.
- 20 Fruin 1866, 13.

- punten biedt Van den Hoven en Rommes 1995, 73-78.
- 49 Rollin 1917, 119. Herhaald in het volgende keurboek: Rollin 1917, 229.
- 50 Rollin 1917, 24-25 (sniijders, 1398); 41 (lakensniijders, 1391); 45 (drapeniers, plm. 1400); 83 (vollers, plm 1420).
- 51 Rollin 1917, 510. Het gold ook nog in 1561, blijkens het excerpt opgenomen in SAHM, OAG, 507, f. 1.
- 52 Rollin 1917, 434; 445.
- 53 Rollin 1917, 490.
- 54 Rollin 1917, 42.
- 55 Rollin 1917, 327; vergelijk ook 501.
- 56 Prevenier en Smit 1987, 539 d.d. 23 jan. 1418 (1419).
- 57 SAHM, OAG, 365 regest 101 d.d. 13 juni 1428.
- 58 SAHM, OAG, 365 regest 191 d.d. 23 maart 1478 met 352 regest 192 d.d. 28 maart 1478; 366 regest 253 d.d. 10 juli 1505; vergelijk Walvis 1714, I, 56.
- 59 Rollin 1917, 611.
- 60 SAHM, Hs. 52; OAG, 143 G.
- 61 SAHM, OAG, 1212, f. 15v.
- 62 Rollin 1917, 145.
- 63 Rollin 1917, 504.
- 64 Aldus Van den Hoven en Rommes 1995, 73.
- 65 Van Dillen 1929, lx. Ter vergelijking de aantallen immigranten uit enkele andere steden in dezelfde periode: uit Dordrecht 8, Delft 29, Leiden 41, Haarlem 78, Alkmaar 62 en Utrecht 59; Van Dillen 1929, lvii-lxii.
- 66 Rommes 1998, 67.
- 67 ARA Brussel, Aud. 1656.
- 68 Zie hoofdstuk 4.
- 69 Voor de eerstgenoemde epidemie zie De Boer 1978, 87-89. De andere jaartallen zijn ontleend aan Noordegraaf en Valk 1996, 231.
- 70 Stabel 1997, 32-33. In deze studie méér voorbeelden van steden die demografisch achteruit gingen.
- 71 Geselschap 1974a.
- 72 Voor een deel zijn deze dossiers al samengesteld dankzij de inspanning van de onvolprezen dr. C.J. Matthijs.
- 18 Goudriaan 1997a, 73-74, met het voorstel het stadsrecht te herdateren op 1279.
- 19 *OHZ IV* nr. 2221.
- 20 *OHZ IV* nr. 2052.
- 21 Over Floris V en de moord van 1296 zie nu De Boer e.a. 1996; Verkaik 1996; Burgers 1997a. Over de overgang van Holland naar het Henegouwse huis: De Boer e.a. 2000. Over de adelspolitiek rond 1300: Burgers 1997a en Burgers 1998. Over Jan van Renesse als heer van Gouda: Verkaik 1998; Goudriaan 2001a.
- 22 Deze episode wordt door Melis Stoke verteld in zijn *Rijmkeroniek VIII*, 1177-1195. Brill 1885; Burgers 1999.
- 23 Ook bij Melis Stoke, VIII, 1237-1259.
- 24 Van Mieris, II, 1754, 48-49; Schmidt Ernsthausen 1982, iv.
- 25 Waller Zeper 1914.
- 26 Van Mieris, III, 1755, 6; Waller Zeper 1914, 365; Schmidt Ernsthausen 1982, viii-ix.
- 27 Schmidt Ernsthausen 1982, xiii naar Froissart.
- 28 De Lange van Wijngaerden, I, 1813, 203; 209.
- 29 Waller Zeper 1914, 64-73; 190-209; Schmidt Ernsthausen 1982, iii-iv.
- 30 NA, GB, 28, f. 29v. Buiskool 1992, 29-32.
- 31 Buiskool 1992, 32-41.
- 32 Van Oostrom 1992, 17-20.
- 33 SAHM, AW 1931: c'. Fockema Andreae 1931, 1000; Van der Linden 1955, 225-232.
- 34 Zie de lijsten in Schmidt Ernsthausen 1982, 86-87.
- 35 SAK, OAS, 798; *Dagu*. I nr. 38; Geselschap 1966, 105.
- 36 SAHM, OKA, 39 regest 1; 3 regest 2.
- 37 NA, GB, 86-103. Hoek 1988.
- 38 Zie hoofdstuk 1.
- 39 Calkoen 1911/13, II, 73.
- 40 Gasthuismeesters: SAHM, GhA, 164 regest 18. Kerkmeesters: SAHM, KIA, 111, f. 3 regest 144; maar zie De Lange van Wijngaerden, III, 1879, 173 = SAHM, Doos ARA/ Goudse kloosters. Noodgods: NA, GB, 108 ongef.; Taal 1960, 6 noot. Heilige Geestmeesters: SAHM, WA, 21, f. 15. Cellebroeders: SAHM, KIA, 1 regest 162; Taal 1960, 199-200. Sint-Margaretha: SAHM, KIA, 95, f. 1v-2v; Van Heel 1949b, 57-60.
- 41 De Lange van Wijngaerden, I, 1813, 63-64.
- 42 Windrecht: SAHM, OAG, 681 regest 11; Van Mieris, II, 1754, 819. Bastaarden: SAHM, OAG, 356 regest 12. Pacht wanthuis: NA, GB, 84. Proces jaarmarkt: *Dagu*. nr. 392. Tweede jaarmarkt: NA, GB, 108, f. 33; een paarden- en een lakenjaarmarkt. Marktveld: SAHM, OAG, 851 regest 40; Ibelings 1996a; Goudriaan e.a. 2000, xxxiii-xxxiv.
- 43 NA, GB, I, f. 67; f. 21-21v. Goudriaan e.a. 2000, xxxvii-xxxviii.
- 44 Bronnen: Goudriaan e.a. 2000, xl.
- 45 SAHM, OAG, 288, f. 70-71. Goudriaan e.a. 2000, lxii-lxxiv en de editie op p. 24-26.
- 46 Zie hoofdstuk 1.
- 47 SAHM, OAG, 288.
- 48 Er bestaat geen betrouwbare genealogie van de Van der Goudes. Een fragment: Goudriaan e.a. 2000, xli.
- 49 Zie de lijsten bij Schmidt Ernsthausen 1982, 85-100.
- 50 De Lange van Wijngaerden, I, 1813, 63-64.
- 51 Schmidt Ernsthausen 1982, 85-100.
- 52 NA, GB, 86-103; Hoek 1988.
- 53 NA, GB, 38, f. 24. Calkoen 1913, II, 75; Van Doorninck 1899, 226.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 3

- 1 Van der Linden 1955; Buitelaar 1993.
- 2 *OHZ I* nr. 32. Hoek 1990, 152.
- 3 Van der Linden 1955, 259-266; Dekker 1997, 121-123; 183.
- 4 *OHZ I* nr. 105. Dekker 1997, 231.
- 5 De Graaf 1996, 104-105 met de daar vermelde bronnen; Dekker 1997, 181.
- 6 *OHZ I* nr. 121.
- 7 *OHZ I* nrs. 423 en 543. Geselschap 1972a, 18.
- 8 *OHZ I* nr. 119; *OSU I* nr. 374.
- 9 *OHZ I* nr. 191; *OSU I* nr. 498.
- 10 Over het opdringen van de graven van Holland zie Dekker 1997, 181-186.
- 11 *OHZ II* nr. 644.
- 12 Goudriaan 1997a.
- 13 *OHZ II* nr. 633. Geselschap 1972a, 19.
- 14 Respectievelijk *OHZ II* nr. 930 en III nr. 1242.
- 15 *OSU III* nrs. 1527 en 1559; Van der Linden 1957, 1.
- 16 Van Dasselaar en Sprokholz 1993, 20-23; Visser 1996; Goudriaan 1997a; Verkaik 1998; Goudriaan 2001a. Zie ook hoofdstuk 1.
- 17 *OHZ III* nr. 1603. Geselschap 1972a, 22-27; Kruisheer 1993.

- 54 NA, GB, 34, f. 8.
55 NA, GB, 40, f. 83 met De Lange van Wijngaerden, I, 1813, 68. SAHM, OAG, 966 regist 20.
56 SAHM, OAG, 967 regist 28; 968 regist 30.
57 De rekening van deze veldtocht is uitgegeven door Van Doorninck 1899.
58 Janssen 2001, 20-21; Jahn 2001, 35.
59 NA, GB, 39; 45; 664. De Lange van Wijngaerden, I, 1813, 532-565; Calkoen 1913, II, 14-19. Over de Pruisenreizen in het algemeen: Janse 2001, 317-322.
60 Schmidt Ernsthuisen 1982, xv.
61 Van Mieris, II, 1754, 48-49; *Dagu*. I nr. 45.
62 Van Mieris, II, 1754, 364; *Dagu*. I nr. 46; Van Herwaarden e.a. 1996, 85-88.
63 *Dagu*. I nr. 401.
64 *Dagu*. I nr. 295.
65 *Dagu*. I nr. 265.
66 NA, GB, 1, f. 33v. Waller Zeper 1914, 423, regesten 303 en 304.
67 HUA, Oudarchief stad Utrecht, 392 regist 262. Brokken 1982, 53-57; 90-92; 341-342.
68 Dekker 1997, 251-253.
69 Van der Linden 1957, 45.
70 Aan hen is de dissertatie van Van der Linden 1957 gewijd.
71 Van Mieris, III, 1755, 589. Van der Linden 1957, 71.
72 NA, GH, 1247, f. 67v.
73 NA, Rek.rek, 5668.
74 NA, Rek.rek, 5696. Van der Linden 1957, 73.
75 Anders: Van der Linden 1957, 74.
76 Zie voor de incorporatie van de Bloise gebieden door de grafelijkheid Schmidt Ernsthuisen 1982, xvii-xviii.
77 Voor Schoonhoven zie Bos-Rops 1993, 107-109 en 155; Smit 1995a, 150-151 en 209.
78 Voor de betekenis van de zes 'hoofdsteden' zie met name Kokken 1991 en Bos-Rops 1993, bijlagen 5 en 6.
79 Van Mieris, III, 1755, 670; Janse 1993, 278-283; 1402.
80 Een overzicht van de betrokkenheid van Gouda bij de dagvaarten van Holland in de jaren 1399-1433 en 1467-1477 in *Dagu*. en in Smit 1998.
81 SAHM, OAG, 1125 e.v. De stadsrekening van 1437 is uitgegeven door Heinsius 1904. Voor een bespreking van de rekeningen zie Heinsius 1903 en Tersteeg 1905.
82 NA, GH, 892, f. 52 en 52v.
83 SAHM, OAG, 347, met afschrift in OAG, 384, f. 2-3; Van Mieris III 1755, 669-670. OAG, 357, met afschrift in SAHM, OAG, 384, f. 11-12; Van Mieris III 1755, 687. Vergelijk Smit 1995a, 142-143.
84 NA, GH, 892, f. 93v-94 en GH, 237, f. 149v.
85 Biografische gegevens over Jan de Bastaard van Blois in Bloys van Treslong Prins 1901; *Dagu*. I (index) en Van Gent 1997. Voor de Friese oorlogen en Jans betrokkenheid Janse 1993, met name 318-319 en 400.
86 Voor de Arkelse oorlogen Waale 1990, 95-147, met name 109, 126, 243 en 245. Voor het financiële aspect Bos-Rops 1993, 105-148.
87 NA, GH, 237, f. 149v.
88 SAHM, OAG, 364, afschrift in NA, GH, 237, f. 139-139v; Van Mieris IV 1756, 291.
89 SAHM, OAG, 288, f. 69v en OAG, 347, f. 2-3; Heinsius 1903, 355-357; Rollin 1917, 35-36.
90 Voor een overzicht van de machtsstrijd in de jaren 1417-1433 zie Van Riemsdijk 1906; Jongkees 1951; Van Gent 1994 en 1997 en Smit 1995a.
91 NA, GH, 207, f. 4-4v (citaat), 11v en 12; Van Mieris, IV, 1756, 407 en 421.
92 Smit 1995a, 165.
93 NA, GH, 2194, IX, f. 70-73v en 115-120. De aanwezigheid van Jan van Beieren in Gouda blijkt ook uit diverse oorkonden die hij in de stad heeft uitgevaardigd: NA, GH, 209, f. 47v, 49, 51, 52, 54v en 55. Vergelijk Smit 1995a, 167.
94 NA, GH, 1272, f. 19.
95 NA, GH, 1272, f. 10v en 17v.
96 De meeste bronnen van deze strijd zijn gedrukt in Van Riemsdijk en De Monté ver Loren 1934, nr. 419. Vergelijk Blok e.a. 1903, 202-240.
97 *Dagu*. I nr. 1085.
98 NA, GH, 237, f. 42, 46, 75-75v en 78v-79; gedrukt in Van Mieris, IV, 1756, 783.
99 SAHM, OAG, 2686 (schutters); OAG, 365 (overige voorrechten)
100 Het bezoek vond plaats op 12-13 juli 1428: Van der Linden 1940, 70 en Smit 1995a, 196-197.
101 NA, Rek.rek, 130, f. 64v en 66v. Later zou het aantal tot 36 mannen worden teruggebracht, nadat de verhouding met het Sticht Utrecht was genormaliseerd.
102 SAHM, OAG, 350; Van Mieris, IV, 1756, 926-927.
103 SAHM, OAG, 367; Van Mieris, IV, 1756, 934.
104 NA, HvH, 1, f. 26; regist De Blécourt en Meijers 1929, 18 nr. 31.
105 Voor de bestuurlijke en politieke ontwikkelingen in Holland na 1433 zie Van Gent 1994; Smit 1995a en Damen 2000.
106 Tersteeg 1905; Van Gent 1998 en met name Heinsius 1903.
107 Divisiekronek, f. 288v, aangehaald in De Lange van Wijngaerden, II, 1817, 440-441.
108 SAHM, OAG, 1126, f. 13v en 16 (Raad) en 17v (bewaking).
109 NA, HvH, 2, f. 239; regist De Blécourt en Meijers 1929, 290 nr. 560. NA, HvH, 3, f. 12v en 18; gedrukt in Lombarts 1982, 136-138 en 147-148.
110 SAHM, OAG, 1127, f. 4v-5.
111 SAHM, OAG, 1129, f. 6v-7.
112 NA, Rek.rek, 146, f. 91, 92 en 93. SAHM, OAG, 1144, f. 6v (citaat).
113 NA, Rek.rek, 170, f. 25v.
114 NA, GH, 235, f. 24-25 en Rek.rek, 490, f. 4. Biografische gegevens over Van Borselen in *NNBW IX*, 86-87 (met onjuiste sterfdatum en ten onrechte Vliesridder genoemd).
115 NA, Rek.rek, 147, f. 127v en 128v en Rek.rek, 1705, f. 17.
116 Van Gent 1994, 62-64. SAHM, OAG, 1129, f. 28v (*Item gegeven van die bantveste uut te scrijven, daer men dat gerecht uut eet, comt 4 s.*). Voor de eerste aanstellingen van het gerecht volgens dit nieuwe systeem NA, Rek.rek, 1705, f. 14v; 1706, f. 25.
117 Voor de eerste betalingen van deze bede NA, Rek.rek, 146, f. 56; 147, f. 59-59v.
118 SAHM, OAG, 497, met afschrift in OAG, 384, f. 96-96v; Van Mieris, IV, 1756, 994.
119 Heinsius 1903, 301-302. De rekening van 1447 is pas op 10 november 1449 afgehoord, waarbij de Veertigraad aanwezig was: SAHM, OAG, 1130.
120 SAHM, ORA, 176, bijvoorbeeld 22, 23, 31, 36, 65, 67, 83, 91, 97 en 102. Vergelijk Van Herwaarden 1978.
121 Bijvoorbeeld SAHM, OAG, 1132, f. 6v, 7v en 9. De keuren van Gouda in Rollin 1917.
122 SAHM, OAG, 371, met afschrift in OAG, 384, f. 46-47v.
123 SAHM, OAG, 453, met afschrift in OAG, 384, f. 35-37v.
124 Vergelijk de belofte van Jan van Uutkerke, SAHM, OAG, 452.

- 125 Voor een overzicht van de politieke ontwikkelingen na 1467 Van Gent 1994 en specifiek voor Gouda Van Gent 1998.
- 126 SAHM, OAG, 42, f. 2-2v; gedrukt in Rollin 1917, 477.
- 127 De belangrijkste studie over de totstandkoming van het Groot Privilege is Jongkees 1985. Gouda heeft afschriften van dit privilege in SAHM, OAG, 384, f. 157-180 en 389, f. 135v-160v.
- 128 NA, Rek.reg, 491, f. 6v-8. Biografische gegevens over Jan van Cats in NNBW VI, 288.
- 129 ADN, B, 1699, f. 20-21. De tekst is opgenomen in het charter van 10 november 1481 (zie hieronder).
- 130 SAHM, OAG, 2861. De datering Den Haag 18 april 1478 is onjuist; het moet 8 april te zijn, blijkens Van der Linden 1934, 31-32.
- 131 SAHM, OAG, 1142, f. 15v.
- 132 ADN, B, 1703, f. 3v-4. SAHM, OAG, 1144, f. 18v (betaling voor *die wapening van Leyden*).
- 133 ADN, B, 2121, f. 47. NA, Rek.reg, 4424, f. 40 en 44 en HvH, 5680, f. 15 en los vel.
- 134 NA, HvH, 5646, f. 116-116v en Rek.reg, 4424, f. 20v, 38v-39 en 55v-56. SAHM, OAG, 1144, f. 19 verwijst naar de verkoop van het bezit van Kerstant Harmansz.
- 135 ARA Brussel, AGR, BuH, 120, met name stuk a, 4 en stuk d I en II. *Divisiekronek*, f. 385.
- 136 SAHM, OAG, 2701.
- 137 ADN, B, 2124, f. 47v (betaling); SAHM, OAG, 1145, f. 27 (Cats).
- 138 NA, Rek.reg, 3, f. 174v-175v; SAHM, OAG, 374; Pot 1943, 120-127.
- 139 NA, Rek.reg, 177, f. 21v-22 en Rek.reg, 28, f. 84v (baljuwschout). NA, Rek.reg, 177, f. 58 en SAHM, OAG, 469, alsmede GAL, SA, 1025, f. 22-23v (kastelein).
- 140 ARA Brussel, AGR, BuH, 120, met name stuk e.
- 141 NA, Rek.reg, 6, f. 128-128v; SAHM, ORA, 380; 384, f. 32-35. De stad betaalde 600 pond om het privilege te verkrijgen: ADN, B, 2130, f. 60v.
- 142 NA, Rek.reg, 4427, f. 17v.
- 143 NA, HvH, 5652, f. 23-25v, citaat op f. 25.
- 144 Rollin 1917, 118 en 228.
- 145 Smit 1995a.
- 146 Een voortreffelijke inleiding in het bestuursstelsel van Gouda in de zestiende eeuw is te vinden in Hibben 1983, 21-28.
- 147 Hibben 1983, 24.
- 148 SAHM, OAG, 1 vv; 42 vv.
- 149 Goudriaan, in voorbereiding.
- 150 Bos-Rops 1979.
- 151 Tracy 1990, 125.
- 152 Damen 2000, 146.
- 153 Dankzij het Stadsdienarenboek: SAHM, OAG, 501.
- 154 Het getal is enigszins onzuiver, doordat van een paar gerechtsleden de carrière al vóór 1484 begon.
- 155 De vergelijking met de burgemeesters is niet mogelijk, omdat voor de vijftiende eeuw niet al hun namen bekend zijn.
- 156 Woltjer 1971; Tracy 1983.
- 157 Details in Goudriaan, in voorbereiding.
- 158 Een heel ander beeld schetst Woltjer 1987 van de politieke top in Delft.
- 159 Kluit 1805, 356-365.
- 160 Bloys van Treslong Prins 1922, I, 248-297; Ten Bruggencate 1949; Van Dolder-de Wit en Van Reenen z.j.; Matthijs 1974; Matthijs 1979; Matthijs en Plomp 1986; Matthijs z.p.z.j.; Matthijs, Gouda z.j.; Plomp 1985; Pot 1948a; Römer 1991; De Rotte 1918; Veerman 1974; Van der Waag 1989; Wittert van Hoogland 1906.
- 161 Toegankelijk gemaakt door C.J. Matthijs: SAHM, Varia, 6340-41.
- 162 NA, Familiearchief Van Vredenburg, 488. Zie Ibelings 1999.
- 163 Voor deze bede zie Tracy 1985a, 106 en 110.
- 164 SAHM, OAG, 354 regist 281 van 19 jan. 1519.
- 165 Eibrink Jansen 1927, 4-14.
- 166 Namelijk Cornelis Raes en Hendrik Woutersz, en Jacob Minne en Jan Bosch.
- 167 Claes en Gijsbrecht Gerrit Claesz, Dirk en Reinier (Hendriksz) Paeu, en Cornelis en Jan (Jansz) Bosch.
- 168 Dirk Dirk Jacobsz is een oom van Gerrit Heije; IJsenoud Claesz en Dirk Paeu zijn zwagers; Cornelis Bosch en Adriaen Dirksz van Crimpen evenzo; Jacob Pieter Volprechtsz en Andries Jansz van der Hee evenzo; Reinier Paeu is een aange-trouwde neef van mr. Dirk Hendriksz; Jan Dirksz en Dirk Jan Hoensz zijn neefs van elkaar; datzelfde geldt voor Jan Dirksz en Witte Govaertsz, en dan natuurlijk ook voor deze en Dirk Jan Hoensz; tussen Gijsbrecht Jansz Moel en Jacob Jansz Moel bestaat een onbekende familierelatie (het zijn geen broers); Frans Adriaensz was getrouwd geweest met een zuster van Claes Dammaesz; en zijn schoonzoon-in-eerste-hu-welijk was Reinier Paeu.
- 169 Dat lijkt veel, maar het blijft ver achter bij het theoretische maximum van 1240 tweezijdige relaties die tussen 46 personen kunnen bestaan.
- 170 Woltjer 1987.
- 171 Gerrit Heije, Pieter Roelofs, Dirk Jansz de Lange, Dirk Stempelsz, Gijsbrecht Jansz Moel en Cornelis Raes.
- 172 Vergelijk Ibelings 1999, 260.
- 173 Roest 1995, bijlage 2 noteert bij 33 van de 44 Goudse afge-vaardigden naar de Staten in de periode 1495-1506 connecties met de bierbrouwerij. Dit cijfer is enigszins onzuiver, omdat hij ook personen meetelt van wie familieleden brouwen en omdat enkele van zijn identificaties onjuist zijn.
- 174 ARA Brussel, Aud, 1656. Zie het vervolg.
- 175 Meer bijzonderheden in Ibelings 1999 en Goudriaan, in voorbereiding.
- 176 Zie hoofdstuk 5.
- 177 SAHM, OAG, 2620 regist 242 d.d. 6 juni 1501.
- 178 SAHM, OAG, 2623 regist 262 d.d. 18 maart 1509.
- 179 SAHM, OAG, 2628 regist 263; 2627 regist 286, etc.
- 180 Over het bestuur van het brouwersgilde zie Rollin 1917, 292-295; 505-506; 513-514; SAHM, OAG, 2638 en 2664 regist 280.
- 181 Rollin 1917, 278-279.
- 182 Rollin 1917, 513-514 d.d. 13 februari 1518.
- 183 SAHM, OAG, 42, f. 39.
- 184 SAHM, OAG, 2638 en 2664 regist 280.
- 185 Rollin 1917, 555.
- 186 Yntema 1995.
- 187 SAHM, OAG, 43, f. 171v-172. Ibelings 1999, 263.
- 188 Rollin 1917, 585-586 (instelling commissie en advies). SAHM, OAG, 143: rekest van stadsbestuur d.d. 26 nov. 1537 in afschrift van 8 jan. 1547; NA, Rek. losse charters en Rek.reg, 505, f. 16v-18v: plakkaat van Karel V van 11 december 1537 met publicatie door deurwaarder op 24 januari 1538. Ibelings 1999, 263.
- 189 Rollin 1917, 278-279.
- 190 Rollin 1917, 548-550. Vergelijk nog de motivatie van een besluit over de bierschippers op Sluis: Rollin 1917, 518-519.

- 191 SAHM, ORA, 128, f. 107-110 d.d. 26 april 1538. Zie ook Ibelings 1999, 261-262, waar echter de datum '1535' moet worden gecorrigeerd.
- 192 De hierna te bespreken lijst van 1546.
- 193 Rollin 1917, 585 d.d. 13 september 1537. Het is niet duidelijk of het hier om de titulaire baljuw-schout gaat, Floris heer van Goudriaan, of om diens substituut, Cornelis Jan Ockersz Bogaert. Laatstgenoemde was een Gouds patriciër maar geen brouwer.
- 194 Rollin 1917, 585 d.d. 6 november 1537.
- 195 SAHM, ORA, 128, f. 107v.
- 196 SAHM, OAG, 2645 regest 333 d.d. 10 aug. 1540. Een tussenvoorstel (41 stokstuks, maximaal 60 maal per jaar) in OAG, 143, d.d. 9 jan. 1540.
- 197 SAHM, OAG, 2647 regest 344 d.d. 25 juli 1543. Ondanks strubbelingen blijkt uit ARA Brussel, Aud, 1530 d.d. 22 oktober 1540.
- 198 ARA Brussel, Aud, 1656:1. Tracy 1985b, 175-176; Tracy 1990, 126-127 en 257; Ibelings 1999, 263 met tekst uit NA, Rek.reg, 9, f. 114v-115. Voor de nu volgende episode is ook Woltjer 1987, 266-269 van belang.
- 199 SAHM, OAG, 2653 – regest 353 deels onjuist – d.d. 19 juni 1546.
- 200 ARA Brussel, Aud, 1656:1 met apostille van 9 aug. 1546.
- 201 SAHM, OAG, 2648/2649 regest 336 d.d. 4 april 1541.
- 202 SAHM, OAG, 2653.
- 203 SAHM, OAG, 43, f. 211v d.d. 16 juli 1546.
- 204 ARA Brussel, Aud, 1656:1, concept-antwoord d.d. 18 oktober 1546.
- 205 SAHM, OAG, 43, f. 216 d.d. 30 juni 1547. ARA Brussel, Aud, 1656:1 met apostille van 18 aug. 1547.
- 206 SAHM, OAG, 2654 regest 359 d.d. 18 aug. 1547.
- 207 SAHM, OAG, 43, f. 217v d.d. 29 juli 1547; OAG, 464 regest 357 d.d. 30 juli 1547.
- 208 SAHM, OAG, 43, f. 217v d.d. 29 juli 1547.
- 209 Zie Goudriaan, in voorbereiding.
- 210 *Groot Placcaet-bouck* (1658-1770) II, 2060; Woltjer 1987, 267; Yntema 1995, 196-197.
- 211 SAHM, OAG, 43, f. 245 d.d. sept. 1506.
- 212 SAHM, OAG, 2660 regest 370 d.d. 1 oktober 1550. Yntema 1995, 197-199.
- 213 SAHM, OAG, 2660 regest 371.
- 214 SAHM, OAG, 989 regest 381 d.d. 2 mei 1554; OAG, 1118 regest 383 d.d. 3 juli 1554.
- 215 Voor het nu volgende zie Roest 1995.
- 216 Tracy 1990, 51.
- 217 Het volgende is gebaseerd op Tracy 1985a en 1990. Zie ook Koopman 1990 en voor Gouda: Goudriaan, in voorbereiding.
- 218 Zie hoofdstuk 2.
- 219 De 'Artyckelen overgegeven den commissarissen by die van der Goude': SAHM, OAG, 1871. Zie Rollin 1900 en hoofdstuk 2.
- 220 Bos-Rops 1997; Verhoeven 1999.
- 221 Zie hoofdstuk 5.
- 222 Voor de Gelders-Hollandse botsingen zie vooral Tracy 1990, 64-89.
- 223 Meer details: Goudriaan e.a. 2000, lxxv e.v.
- 224 Rollin 1917b, 287.
- 225 Zie hoofdstuk 6.
- 226 Zie hoofdstuk 6.
- 227 Meer details in hoofdstuk 2.
- 228 Goudriaan, in voorbereiding.
- 229 Zie ook Kesper 1897 en hoofdstuk 5.

- 230 Zie ook hoofdstuk 6.
- 231 Rollin 1917b, 302
- 232 Tracy 1990, 63.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 4

- 1 De Lange van Wijngaerden, II, 1817, 30.
- 2 Het artikel dat meestal wordt aangehaald over dit onderwerp is Pinkse 1972. Het is bijna geheel gebaseerd op het onvoltooide manuscript over de Goudse brouwnijverheid (op het SAHM bewaard) van A. van der Poest-Clement. Aernd van Randenrode: Waller Zeper 1914, regest 366. Ontstaan bierexport: De Boer 1978, 279-284. Rekening 1409: NA, GH, 1775, ongefol. Overstroming 1376: Ibelings 1996b, 99-102. Krimpenerwaard: SAHM, OAG, 2365; 2377 regest 424 d.d. 1564/65. Inkomsten gruit: Van Mieris, II, 1754, 397; vergelijk Jensma 1960, 173.
- 3 Keuren 1366 en 1367: NA, GB, I, f. 114v-115v. Boetes 1367-1370: De Boer 1978, 284 en bijlage III.
- 4 Processielijst: Goudriaan 1996b, 20.
- 5 Export naar Brabant: Niermeyer 1968, 701-702 en Dochaerd 1946, 84-99. Nabrouwen Hamburger bier: Rollin 1917, 46-47 (1392); Niermeyer 1968, nr. 668 (1393); De Lange van Wijngaerden, II, 1817, 376 (gedrukt als bijlage A op p. 397); Van Loenen 1950, 76.
- 6 Verovering Vlaamse markt: Yntema 1994b, 82-83; Van Uytven 1994, 11-12. Lier: Aerts 1996, 154; Van der Wee 1963, II, 102, n. 81 en 79, n. 111. Brussel: Van Uytven 1975, 339. Brouwen voor Antwerpse burgers: Soly 1968, 347, n. 1; Soly 1972, 101, n. 5. Antwerpse keur 1447: Asaert 1973, 128 en n. 81; ook bier uit Haarlem werd hier verhandeld. Aantal brouwers Brugge en Gent: Rijckaert e.a. 1999, 69; *Vlaamse primitieven* 1960, 254, nr. 172: cartularium zakkendragers Gent, tarief voor dragen van graan naar de bierbrouwerijen; Decavele e.a. 1976, 161. Verdwijnen vis: Materne 1988.
- 7 Bouwkosten stadhuis: SAHM, OAG, 1812; Pot 1952, 161-168, met de brouwers op p. 164. Database 1479-1485 op basis van: NA, Rek.rek, 1722-1728.
- 8 's-Hertogenbosch: Blondé en Limberger 1998, 82; Pirenne 1962, 37.
- 9 Vrijstelling 1491: SAHM, OAG, 1116. Vrijstelling 1504: SAHM, OAG, 1117 regest 247. *Enqueste*: Fruin 1876. Schuldenlast 1494: Dijkhof 1985, 26.
- 10 Verlanding Hollandsche IJssel: Ibelings 2001b. Vaart op Sluis: SAHM, OAG, 2618 regest 165 (1462). Herman Claesz.: SAHM, OAG, 143A; De Meer 1985, 75 e.v. Bepaling 1509: SAHM, OAG, 2623 regest 262; Brünner 1918, 92; vergelijk ook Egmond 1999, 167.
- 11 Opgave 1509: Ibelings 1999, 262. Opgave 1510: SAHM, OAG, 290, 89-92v; Rollin 1917, 292: 134 brouwers en 19 brouwsters, elk met één knecht. *Informacie*: Fruin 1866, 385.
- 12 Delft 1514: Fruin 1866, 14-16 en 337. Brouwaccijnzen: de tabel van de productie van deze steden bij Van Zanden 1993, 19 tabel 3 bevat afwijkende cijfers (Gouda: 432.000, Haarlem: 151.000 en Delft: 290.000 vaten). Het is onduidelijk hoe hij productiecijfers heeft berekend op grond van de bieraccijnzen die geheven werd op de consumptie van het bier.
- 13 Rotterdam: Fruin 1866, 384-385; 468-469. Rijkdom brouwers: SAHM, OAG, 1872. Brouwers in het stadsbestuur: zie hoofdstuk 3.
- 14 NA, Rek.rek, 1765.

- 15 Import Gent: De Commer 1981/1983. Import 1567: Van Uytven 1975, 342. Muijerij Gent: NA, Rek.rek, 1783, f. 24 en Rek.reg, 153, f. 106v. Pacht 1551 en 1529: SAHM, OAG, 2661 regest 372; SAHM, OAG, 1186, f. 14.
- 16 Productiecijfers 1545-46: database op basis van: ARA Brussel, Aud, 1656 (met dank aan K. Goudriaan voor de transcriptie). Vergelijk Tracy 1985, 175 die 98 brouwers telt. J. Taal wees Van der Poest Clement reeds op het bestaan van de lijst. Productiecijfer van 195.283 tonnen: berekening op basis van de betaalde grafelijke hopaccijns dit jaar geeft 196.021 tonnen.
- 17 Delft en Haarlem: Woltjer 1987, 261 en 277. Het getal voor Haarlem bij Van Loenen 1950, 47 (120.000) is bijgesteld door Yntema 1994a, 73 en Yntema 1992, 78-79 figuren 4 en 5. De hoofdlijnen uit zijn dissertatie, die in een gewijzigde vorm zal verschijnen, zijn te vinden bij De Vries en Van der Woude 1995. Haarlem: Van Loenen 1950, 50 en 71.
- 18 Zie hoofdstuk 3.
- 19 OHZ II nrs. 632 en 645.
- 20 Verkerk 1997, 106-107.
- 21 OHZ II nr. 798.
- 22 1253: OHZ II nr. 964.
- 23 Van de Ven 1988, 10. Vergelijk verder de namen Oude en Nieuwe Wetering en Rijkwetering.
- 24 OHZ II nr. 644.
- 25 OHZ IV nr. 2187.
- 26 Zie hoofdstuk 1.
- 27 OHZ II nr. 840; IV nr. 2178.
- 28 Over het tolsysteem: Smit 1997, Inleiding; Verkerk 1997.
- 29 De volgende paragrafen zijn grotendeels gebaseerd op Smit 1994, gewijzigd herdrukt in Smit 1995a, 437-476. Zie voor de economische kant met veel scheepvaart-, tol- en sluisgegevens Ibelings 1998. Voor oudere literatuur zie Tersteeg 1903, voor de waterwegen Beekman 1897. Voor de vermelding van de archiefbronnen wordt, voorzover hierna niet gedaan, verwezen naar deze literatuur. Indien kwesties rond de binnenvaart en de sluisen op dagvaarten van de Staten en steden ter sprake zijn gekomen, zijn en worden de bronnen gepubliceerd in *Dagv.* I en III. De delen II (1433-1467) en IV-VI (1477-1515) zullen binnen enkele jaren verschijnen.
- 30 In een pleidooi uit 1578 voor de aanleg van de latere Mallegatsluis worden als plaatsen van bestemming in het Noorden genoemd Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Emden, Bremen en Hamburg en als daarheen vervoerde goederen haring en zout; als plaatsen van bestemming in het Zuiden Zeeland, Brabant en Vlaanderen en als goederen koren, rogge, tarwe, bier en andere Oostzee-waar (Het Zeeuws Archief, Staten van Zeeland, 884 d.d. 23 juni 1578).
- 31 De Boer 1978, 315-317; Ketner 1943, 1944.
- 32 AK, OA Haarlem, inv. Enschedé I, nr. 30. Zie voor de tekst Van Mieris, III, 1755, 54-55.
- 33 AK, OA Haarlem, Stadsrekening 1431-1432, f. 122v.
- 34 De overeenkomst tussen de steden dateert van 5 maart 1436 (NA, HvH, 9, f. 61v), de toezegging van Gouda van 14 maart 1437 (NA, HvH, 2, f. 148v).
- 35 NA, HvH, 2, f. 157v.
- 36 AK, OA Haarlem, Stadsrekening 1441-1442, f. 69v en 156.
- 37 Van 'metselen' is sprake in NA, HvH, 2, f. 157v. 'Also ter Goude een stienen sluyse gemaect wert': bron als in voorgaande noot, 156.
- 38 Uitdieping van de Kromme Gouwe in 1448; grootscheepse uitdieping van de Gouwesluis bij Alphen in 1460 en 1473.
- 39 Gedrukt: Smit 1995a, 614-615. Het originele charter berust in het stadsarchief van Haarlem.
- 40 Poelman 1917: I-2, nr. 1837; *HU VIII*, nrs. 372 en 382.
- 41 Gedrukt: *Handvesten* 1751, 114, en Van Mieris 1759, 381.
- 42 Gedrukt: *Groot Placaet-boeck* 1658-1796: II, 675. Het originele charter berust in het stadsarchief van Leiden.
- 43 Deze tweede ordonnantie is gedrukt: Smit 1995a, 615-618. De tekst is verwerkt in de 'Ordonnantie van der sluis', opgenomen in het Goudse keurboek uit 1488. Druk hiervan: Rollin 1917, 95-98.
- 44 NA, Rek.reg, 694, f. 25v.
- 45 Van Leeuwen 1667, 223.
- 46 GA Leiden, SA I, 382, f. 310 en 312.
- 47 De uitspraak: Van Leeuwen 1667, 226-229. Gegevens over hoe Gouda het verlaat in de Hildam in de gaten hield, met Dordrecht overlegde, contra Rotterdam procedeerde en de dam dichtte: Gouda, SAHM, OAG, 1164, f. 11-12v, 30v en 31v; 1166, f. 11v, 13v; 1167, f. 10v, 12, 13v, 30-32.
- 48 Gedrukt: *Handvesten* 1751, 224-228. Het originele charter berust in het stadsarchief van Haarlem.
- 49 Gedrukt: Van Mieris 1759, 381. Het originele charter berust in het stadsarchief van Leiden.
- 50 Leiden, Archief Hoogheemraadschap Rijnland, OA, 2796.
- 51 SAHM, OAG, 2443. De sluis wordt al in 1524 vermeld (OAG, 2910).
- 52 1525: toestemming tot de aanleg van het Moordrechtse verlaat, met het opleggen van een heffing op passerende schepen; 1536 toestemming aan het eind van de oostelijke stadsgracht in de IJsseldijk een sluis te maken; 1545 nieuwe toestemming tot aanleg van het Moordrechtse verlaat (Gouda, SAHM, resp. Varia, plaatsnr. 1 (35); OAG, 2471; OAG, 391, f. 193).
- 53 Ibelings 1998, 235-237; 248-254.
- 54 Tersteeg 1903, 154-167.
- 55 De Jong 1941.
- 56 Schonenvaarders: Posthumus 1908, 239 n. 1 las dit reeds zo. Goudriaan, 1997b, 96 e.v. leest *Scoenbaerden* en denkt aan het scheepstype de baerdse. Brief aan Jan van Beieren: *Dagv.* I, 1987, nr. 871.
- 57 Borgen 1391: Uit Amsterdam kwamen de meeste: 21: Unger 1916, 254; vergelijk Goudriaan 1997d, 103. Clawes vander Gholde: Ketner 1943, 8, nt. 4 met als bron het Hamburgse 'Pfund und Werkzollbuch'. Goudse doorvaarten door de Sont: Van Ravensteyn 1906, tabellen na bijlage VI. Voor interpretatie van de bron: Van Tielhof 1995, bijlage C.
- 58 Vaart op Engeland en Schotland: Smit 1928, nrs. 783 en 949 (zie ook nr. 948); Van Dillen 1929, nr. 742: art. 108. Vergelijk Goudriaan 1997d: Olavus en Eamundus als patronen van de grootschippers wellicht naar Engels voorbeeld.
- 59 1491: SAHM, OAG, 1116 regest 225. Enquête: Fruin 1876, 178. Vaart op Frankrijk: Van Tielhof 1995, hoofdstuk 1 en de kaart van Noord-Frankrijk op p. 13; Sneller en Unger 1930, nrs. 57 en 58. Calais 1453: SAHM, OAG, 143A. Laadverbod 1455: SAHM, OAG, 1135, f. 7v-11v. Tolrekening 1461: Van Tielhof 1995, 16 en n. 32; ook genoemd bij Van der Schoor 1999, 74. Tolrekening 1472/73: Unger 1939, 240-245. Gemiddelde vracht: Van Tielhof 1995, 23, tabel 1.1 en 24, tabel 1.2. Gemiddelde vracht berekend op basis van de beide tabellen.
- 60 Aanhouding 1557: Håpke 1913, I, 584. Proces 1567: SAHM, OAG, 2377 regest 434.
- 61 Schippersgilde: Goudriaan 1997d. Sint-Joostgilde: Hulshof 1996b, 106-107.
- 62 Gildenbrief 1485: Hulshof 1996b, 2000, 118-120; SAHM,

- GiA, 104. Helling: SAHM, OAG, 811 regest 445. 1515: Rollin 1917, 510, art. CXVII (doorgehaald); ook al bij De Lange van Wijngaerden, II, 1817, 340.
- 63 Burgers en Dijkhof 1995, 61 en 63; Dozy 1898, 56 geeft als mogelijke lezing ook: 'corne'.
- 64 Bepalingen Willem V: Ibelings 1996d, 74-80. Oorkonde 1386: SAHM, OAG, 2667; Ibelings 1996d, 76-77. Kopers veenland: ongepubliceerde magistratslijsten Gouda (K. Goudriaan); brouwerslijsten 1367-'70 bij De Boer 1978, bijlage III en ongepubliceerde lijsten Bloise accijnspachters (B. Ibelings).
- 65 Privilege 1405: Rollin 1917, 68-69; zie ook SAHM, OAG, 2669 en 1670 regesten 53 en 100. Processen tegen baljuw Schieland: SAHM, OAG, 1146, f. 12v; 1184, f. 16v en 1193, f. 22.
- 66 Ibelings 1996b, 1-10.
- 67 Guicciardini 1612, 193 en 218; vergelijk Brulez 1970, 356.
- 68 Impostregisters: Diepeveen 1950 gebruikte deze impostregisters ook al, maar kende een drietal exemplaren voor Gouda niet. Zie verder Ibelings, dissertatie
- 69 1566: Rollin 1917, 617. 1558: SAHM, OAG, 2680B (copie copie 21 febr. 2558); Diepeveen 1950, 133 meldt met onduidelijk bronopgave dat in Gouda ca. 1560 7 à 800 personen bij de turfhandel betrokken zijn. 1562: afschrift in SAHM, OAG, 2680B. 1578: SAHM, OAG, 45, f. 246r-v. 1580: Hibben 1983, 152 (de door hem opgegeven bron – SAHM, OAG, 147[F] d.d. 15 juli 1581 – is helaas onvindbaar).
- 70 Hollestelle 1981, 11/12.
- 71 Ovens langs IJssel: Hollestelle 1961, 297-300, bijlage 19. Steenplaats 1351: SAHM, KIA, 95, f. 19 regest 7 (foutief gedateerd 1341). Steenbakkerij 1364: Buiskool 1992, 37. Stadssteenplaats 1389: SAHM, OKA, 93 regest 160. Stadssteenplaats 1429: SAHM, GhA, 629 regest 272.
- 72 Nieuwe poorters 1437: SAHM, OAG, 1125; Heinsius 1904, 264. Crimineel vonnisboek: SAHM, ORA, 176 passim. Bouw stadhuis: Pot 1950, 134. Metselaarsgilde: Hulshof 1996b, 122: afschrift in SAHM, OAG, 2527, f. 34/35.
- 73 *Informacie*: Fruin 1866, 384.
- 74 Maasdijk: Postma 1989, 219-220. Utrechtse Dom: Alberts 1976. Staveren: RA Friesland (Leeuwarden), Hollandse Rekenkamer, 54d. Denemarken: Kernkamp 1915, 264.
- 75 Rollin 1917, 243-244; NA, Coll. Van Wijn, 183; ARA Brussel, Ambtenaren centraal bestuur Karel V, 121; AGR, BuH III 206 en IV 366; SAHM, OAG, 2584.
- 76 Geselschap 1972d, 132-133; De Boer 1978, 297-298 en Ibelings 1996a, 50-51.
- 77 Posthumus 1910, nr. 9; Geselschap 1972d, 129; De Boer 1978, 297. Accijnzen 1398: Rollin 1917, 22-23 art. XX.
- 78 Processielijst: SAHM, OAG, 288; Goudriaan 1996b, 20. Snijders: Rollin 1917, 24-25. Geschillen 1407 en 1424: Rollin 1917, 27 en 84.
- 79 Meer lakensoorten: Kaptein 1998, 45-46. Keur van 1414: Rollin 1917, 26-27. Petrus Outressone: Smit 1928, nr. 743. Wolstapel Brugge: Kaptein 1998, 16 en 24. Puik et cetera: Rollin 1917, 84.
- 80 Kaptein 1998, 52-53.
- 81 Consent 1391: Rollin 1917, 43. Voorts: Geselschap 1972d, 133: aan ruim twintig drapeniers werden leningen verleend tussen 1444-1458.
- 82 Accijnzen: Tabel 2.3 bij Kaptein 1998, 59 is onjuist: wisselende accijnscategorieën worden door elkaar gehaald.
- 83 Leningen en pondtolregister: Kaptein 1998, 59-60. Uitsluiting 1442: Posthumus 1908, 244. 1448: Seifert 1997, 331. Vertegenwoordigd waren ook: Leiden, Delft, Den Haag, Hoorn, Enkhuizen, Naarden en Monnickendam.
- 84 Reglement: Rollin 1917, 629-650 met xxxiii-xxxv. Driesporenbeleid: Kaptein 1998, 75-77, die Rollin volgt in diens datering van het gereconstrueerde reglement. Bezoek hertog: de post uit de stadsrekening is alleen in afschrift bewaard: Leiden, UB, HS Ltk. 774, p. 174; vergelijk Smit 1995a, 339 met als bron SAHM, Varia, 1.
- 85 Privilege 1491: SAHM, OAG, 1116 regest 225. Enqueste: Fruin 1876, 178. Korting 1504: SAHM, OAG, 1117 met regest 247 d.d. 19 augustus. Burgemeesters Delft: Kaptein 1998, 99-100 op basis van Fruin 1866, 338.
- 86 Afname productie: Fruin 1866, 385. Interpretatie: Kaptein 1998, 105, en zie ook de tabellen p. 92-94.
- 87 Calais 1506: Rollin 1917, 244. Vergelijk Posthumus 1908, 76 en SAHM, OAG, 1168 sub reizen. Interpretatie: Kaptein 1998, 104-105, met onjuiste datering op 1507. 1516/7: SAHM, OAG, 1175, f. 41v en 1176, f. 17v.
- 88 1527: SAHM, ORA, 225, f. 11v. Haarlem 1522: Kaptein z.j., 27. Besluit 1530: Geselschap 1972d, 134 zonder bron (= SAHM, OAG, 43, f. 120-121). Het gegeven van de verver uit Haarlem reeds bij Brüner 1918, 115; ook Hulshof 1996b, 95. Reispost Brugge: SAHM, OAG, 1188, f. 14v. Anthonie de Spanjaard: SAHM, OAG, 1191, f. 22r-v. Spaanse wol: Meerkamp van Embden 1917, 207. 1538: SAHM, OAG, 43, f. 182r-v; ook bij Geselschap 1972d, 134-135. 1549: SAHM, OAG, 1207, f. 43-45.
- 89 Factor 1554: Geselschap 1972d, 135; Hulshof 1996b, 95; Kaptein 1998, 158. Ordonnantie 1554: SAHM, OAG, 2600. 1569: SAHM, OAG, 1219, f. 17; 2616: perkamenten stuk, vergelijk 334, f. 64-65 regest 449.
- 90 Kaptein 1998, 242-243; vgl. Geselschap 1972d, 135; SAHM, OAG, 1191, f. 12; 1194, f. 46; 1205-6, f. 89v; 507: Poorterboek d.d. 23 april.
- 91 Tuigboek 1536: SAHM, ORA, 128, f. 60v d.d. 3 juli. Voor Amsterdam en Leiden zijn voor dat jaar echter geen cijfers voorhanden. Amsterdam, Leiden: Van Dillen 1929, xiv; Posthumus 1908, 368 en 371. Prijsverschil: Kaptein 1998, 143-144. 1510: SAHM, OAG, 42, f. 28. Plaatsing kramen: SAHM, OAG, 540, f. 30 nieuw achterin (1501); Rollin 1917, 301 (ca. 1507). Drie jaarmarkten: Guicciardini 1612, 218.
- 92 Adriaen May: SAHM, OAG, 2604, los stuk d.d. 17 juli; Unger 1926, 563-572; vgl. ook Noordegraaf 1997, 188 en over Haarlem: Kaptein 1998, 163-165. Simon Jansz. Bosch: Ibelings, ter perse.
- 93 Bleekvelden 1408: Goudriaan e.a. 2000. Ordonnantie 1419: Rollin 1917, 82; Taal 1960, 180-182. Accijnsvrijdom afgeleid uit SAHM, KIA, 122 regest 474; zie ook Taal 1960, 179. Vlas: Van Limburg Brouwer 1869, 80; Kaptein 1998, 221.
- 94 1453: SAHM, OAG, 2528, f. 11v-12; Van Heel 1949, 75 en 88-90. Vergelijk ook de reispost naar Den Haag in de stadsrekening van 1454 (SAHM, OAG, 1134, f. 9) 'roerenden vanden beghinen ende van den linnen' en Jongkees 1942, 97. 1444: SAHM, OAG, 1128, f. 6v; Taal 1960, 139. 1457: SAHM, KIA, 122 en 142 regesten 474-475; Taal 1960, 181-182. 1461: SAHM, OAG, 2527 f. 1. Voor het gilde ook: Hulshof 1996b, 99.
- 95 Vlas hekelen: Rollin 1917, 320. Gilde in 1528: SAHM, OAG, 2527, f. 4; Hulshof 1996b, 99. Tiendepeningkohieren: NA, SvH, 613 en SAHM, OAG, 1940, f. 16v.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 96 Kaptein 1998, 242-243.
- 97 Zeebewerkers: SAHM, OAG, 2597 (chirograaf). Bergen-op-Zoom: Hulshof 1996b, 115; Rollin 1917, 109; Sloomans 1985, 281 en tabellen op 286-297 over 1481-1543 (Gouda: tabel 3 en p. 1212). Bouw stadhuis: Pot 1950, 132-133. Collatiebroeders: Goudriaan 1999, 10.
- 98 Goudriaan 1996b, 35 en HUA, GA Utrecht, Stadsarchief I, 19, f. 343; Van Quathem 1996, 85. Het hofstedengeldregister van ca. 1397 noemt drie schoenmakers, een handschoenmaker en een zadelmaker: Goudriaan e.a. 2000; Rollin 1917, 588-589, en Hulshof 1996b, 114-115.
- 99 SAHM, OAG, 46, f. 318.
- 100 Voor een beschrijving van het telen en verwerken van hennep zie Hoogendoorn 1996, 34-46; Hoogendoorn 1998a, 10-37 en Hoogendoorn 1998b, 38-55. Vlist: HUA, St. Marie, 1508. 1398: Rollin 1917, 23, art. XX (doorgehaald).
- 101 SAHM, OAG, 1134, f. 7; 1136, f. 8 en 1138, f. 8.
- 102 Poorterboek: SAHM, OAG, 288. Pachtcontracten: Rollin 1917, 11; SAHM, OAG, 288, f. 56v. Voor andere vroeger verpachtingen zie ook OAG, 288, f. 59v regest 50; f. 80v regest 71; f. 81 regest 72; f. 91 regest 75 en f. 83v regest 71. Stadsrekeningen: SAHM, OAG, 1125-1129. Margarethaconvent: Van Heel 1949, 61; SAHM, KIA, 95, f. 2v-3 regest 180. Sint-Janskerk: SAHM, OKA, 5, f. 14v. Minderbroeders: SAHM, OKA, 12 regest 484 en KIA, 8 regest 631. Catharinagasthuis: SAHM, GhA, 553, ongefol.
- 103 Grafelijke waag: NA, Rek.rek, 1772, f. 24v. Ordonnantie 1551: SAHM, OAG, 623. Gildenbrief 1519: SAHM, OAG, 2527, f. 21-22v (afschrift) en Hulshof 1996b, 128/129.
- 104 Herman Claesz: SAHM, OAG, 143A. Klachten 1555/56: SAHM, OAG, 2562. Bouwen Gijsbrechtsz: SAHM, ORA, 128, f. 257; OAG, 1940 = NA, SvH, 613; OAG, 144: nrs. 134/135; OAG, 2562 en De Waard 1925, 300-302.
- 105 Netten en koorden: Brulez 1970, 357. Ordonnantie 1566: Rollin 1917, 442 n. 1.
- 106 Olieslager 1379: SAHM, GhA, 395 regest 145. Poorterboek: SAHM, OAG, 288. Gildenbrief 1486: SAHM, OAG, 2527: afschrift z.d. f. 15-17. 1489: Rollin 1917, 489.
- 107 Smit 1919.
- 108 Klein 1979, 91.
- 109 Legger 1408: Goudriaan e.a. 2000. Coellude: Goudriaan 1996b, 20: de naam is doorgehaald. Poorterslijsten: SAHM, OAG, 288.
- 110 Heer van Culemborg: Van Bavel 1999, 607. 1499: SAHM, OAG, 1162, f. 39; De Lange van Wijngaerden, II, 1817, 371. 1535: Tersteeg 1905, 408. Oudewater: Fruin 1866, 149.
- 111 Rollin 1917, 240-241 (ca. 1502) en 619-620 (1567).
- 112 De Boer 1997.
- 113 NA, Rek.rek, 2328-2330 (1480 e.v.).
- 114 Stadsvisserij: SAHM, OKA, 3 regest 76; Rollin 1917, 63-64; SAHM, OAG, 42, f. 33v en Fruin 1866, 373. Kromme Gouwe: Rollin 1917, 430 (1561) en SAHM, OAG, 544 (1586). Vrije visserij: SAHM, OAG, 2906 regest 435.
- 115 Viskopersgilde: Hulshof 1996b, 92-93. 1473: SAHM, ORA, 176, f. 79 en Hulshof 1996b, 92-93.
- 116 Tol Heusden: Niermeyer 1968, 620-626. Claes Jansz: Westerman 1939, 76. Jan Jacobsz: Smit 1914, 226 [40]. Henric Pietersz: Unger 1939, 165; vergelijk Sloomans 1985, 136. Adam Jansz: Sneller en Unger 1930, nr. 371. Haringbuizen: Boerendonk 1939, 122-143. Convooiëring: Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden 1916, 173.
- 117 Ordonnantie: Smit 1995a, bijlage 6.I. Schade sluispachter: Ibelings 1998, 233.
- 118 1361: SAHM, GhA, 417a regest 58. 1387: SAHM, WA, 135 regest 145. 1456: SAHM, WA, 443 regest 428. Vreemde vismarkt: Rollin 1917, 74; vergelijk Heinsius 1903, 312 n.2. Zie ook Rollin 1917, 103. De verklaring die Scheygrond 1979, 51 geeft, als zou de vreemde vismarkt voor zeevis zijn en de oude vismarkt voor zoetwatervis, is onjuist.
- 119 Visstallen: SAHM, OAG, 542, f. 4-7v en Fruin 1866, 381 en 389. Vissoorten: SAHM, OAG, 1163 sub schenken.
- 120 Kuipers: Hulshof 1996b, 113.
- 121 Ibelings 1996, 49.
- 122 Rollin 1917, 496-497 en 285.
- 123 Tolvrijdom 1367: NA, GB, 19. Lage opbrengsten: NA, GB, 109, f. 9 en 120, f. 11. De marktollen werden door De Boer 1978 niet behandeld. 1381: NA, GB, 108, f. 33.
- 124 NA, GH, 1772 ongefol.
- 125 1446: NA, Rek.rek., 1705, f. 8v-9. 1465: NA, Rek.rek., 1709 e.v. (de rekeningen tussen 1449 en 1465 ontbreken).
- 126 Ibelings 2000. Hüffer 1951, 855: f. 288a.
- 127 SAHM, ORA, 1205.
- 128 NA, Rek.rek, 1711/12; 1723-1726 en 1734.
- 129 Makelaardij: NA, Rek.rek., 1772, f. 24v-25; Rek.reg, 152, f. 36v-37; Rek.rek, 1787, f. 34v en Rek.reg, 153, f. 223v-224. SAHM, OAG, 2413 en 1196, f. 49. Enquête 1546/47: NA, Rek.reg, V2 omslag 871, trousse f. 96-104v en los katern. Unger 1916a, 46 n. 110; Unger 1916b, 361.
- 130 Gouda dé kaasmarkt: Boogman 1942, 86. Kindekijn: Rollin 1917, 47. Pannen dak: SHAM, OAG, 1126, f. 23-24v.
- 131 Smit 1997, 150.
- 132 1494: Rollin 1917, 172 en 185. Botermaat: SAHM, OAG, 554.
- 133 1534: Smit 1997, rek. P, f. 14v. 1549: SAHM, OAG, 209. Antwerpse markt: Van der Wee 1963, II, 217 n. 2. Rijnsburg: NA, Rijnsburg, 211, f. 40. Leeuwenhorst: De Moor 1994b, 221-222. Waag 1564: NA, Rek.reg, 155, f. 344-345. Het natte jaar 1562: Buisman 1998, 583-584.
- 134 Ibelings 1995 en licht gewijzigd Ibelings 1996d. Guicciardini 1612, 218.
- 135 Ibelings 1997, 91-92. 1410: SAHM, OAG, 2357 regest 67. Tolrecht 1436: NA, HvH, 2, f. 107v; De Blécourt en Meijers, II 403; *HU* VII, 200.
- 136 1502: SAHM, OAG, 2347 en NA, Rek.reg, 5, f. 183v-184. 1503: SAHM, OAG, 1164 en 1166: sub diversen. 1504: SAHM, OAG, 1164, f. 13 en 1166, f. 12v-13. 1505: SAHM, OAG, 2348 en NA, Rek.reg, 8, f. 292; SAHM, OAG, 1167, f. 10v: reispost Leiden. Intocht 1497: SAHM, Varia, 1, f. 57v-58. Warmond: Bijleveld 1925, 52 z.d., na 1529. 1518: SAHM, OAG, 1871.
- 137 Rollin 1917, 546 en 261.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 5

- 1 Leiden: Posthumus 1908, 384 e.v. en bijlage XII. Haarlem: ontvanger van de 50e en 100e penning in diverse stadsrekeningen vanaf 1483.
- 2 Kroniek Margarethaconvent: SAHM, KIA, 95, f. 5v.
- 3 De Boer 1978, 283; 337.
- 4 Zie hoofdstuk 3.
- 5 Hugenholtz 1952, 21-26. Van der Linden 1957, 170-175. Zie ook hoofdstuk 3.
- 6 Fruin 1876, 178.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 7 Hensen 1899, 8-10; 42.
- 8 Heinsius 1903, 348.
- 9 Heinsius 1903, 322.
- 10 Rollin 1917, 481-486; Heinsius 1903, 323.
- 11 SAHM, OAG, 380 regest 211 d.d. 28 juni 1484; Heinsius 1903, 324.
- 12 Rollin 1917, 91-195.
- 13 Rollin 1917, 490 d.d. 15 april 1492.
- 14 SAHM, OAG, 40a, ingebonden in de stadsrekening van 1491/2; Heinsius 1903, 360-362.
- 15 SAHM, OAG, 1116 regest 225 d.d. 19 juni 1491.
- 16 Prins 1922. Het type documenten waaruit Prins voor de door hem bestudeerde steden tot faillissement concludeert is ook voor Gouda beschikbaar.
- 17 Prins 1922, 11-12; vergelijk SAHM, OAG, 993 regest 239 d.d. 20 augustus 1497 en 990 regest 241 d.d. 21 februari 1498.
- 18 Fruin 1876, 177-178.
- 19 Voor een lening in 1445 zie Goudriaan 1999b en hiervoor hoofdstuk 3.
- 20 Rollin 1917, 131; 142; 144.
- 21 Rollin 1917, 151.
- 22 SAHM, OAG, 1105.
- 23 In toenmalig licht geld: 1260 pond.
- 24 Fruin 1876, 180-181; Fruin 1866, 383-386. Zie ook hoofdstuk 2.
- 25 Zie hoofdstuk 2.
- 26 Van Zanden 1993, 13 en 21 tabel 5.
- 27 Fruin 1866, 372-386, met name 384.
- 28 Zie de tabel bij Tracy 1990, 30.
- 29 Zoals Tracy 1990, 28 met de tabel op p. 30 lakoniek opmerkt.
- 30 Fruin 1866, 384/5.
- 31 Zie hoofdstuk 2.
- 32 SAHM, OAG, 1872.
- 33 Fruin 1866, 243; Van Gelder 1910, 428.
- 34 SAHM, WA, 21, f. 12.
- 35 SAHM, GhA, 964 regest 439.
- 36 SAHM, OAG, 42, f. 23 / 27v; Bik 1955, 460.
- 37 Fruin 1866, 385.
- 38 Fruin 1866, 386.
- 39 Rollin 1917, 144; vergelijk Goudriaan e.a 2000, lxxv.
- 40 SAHM, OAG, 1147-1149.
- 41 Biewenga 1992, 44 met de gegevens over de jaren 1505-1535.
- 42 Rollin 1917, 328/9.
- 43 Zie hoofdstuk 2.
- 44 Meilink 1922.
- 45 NA, SvH, 209.
- 46 Tracy 1985b, 145 tabel 15b en 157 tabel 17.
- 47 Tracy 1985b, 176.
- 48 Tracy 1985b, appendix IIb.
- 49 ARA Brussel, Aud, 1656. De lijst, die ook Tracy's bron is voor de identiteit van de Goudse brouwers, hangt samen met een langdurige politieke strijd rondom de brouwerij. Zie daarvoor hoofdstuk 3.
- 50 Dit is voor Gouda én Leiden al opgemerkt door Tracy 1985b, 157.
- 51 Op de bouwgeschiedenis van de godshuizen wordt in detail ingegaan in Goudriaan 2001b. 1315: SAHM, GhA, 353a regest 1. De Witte: SAHM, GhA, 353a regest 1 (1315); Bik 1955, 151 (datum onleesbaar); GhA, 142 regest 7 (1336); OKA, 3 regest 18 (1351). Blois: NA, GB, 34 e.v.
- Gasthuismeesters: SAHM, GhA, 164 regest 18 (1341).
- 52 Schoenen: SAHM, OKA, 20 regest 16; Bik 1955, 539. Brooduitdeling: SAHM, GhA, 545, f. 43v-45. 1391: SAHM, WA, 21, potloodfol. 15. Sonderdanck: SAHM, WA, 21, f. 41-41v. Lamp: SAHM, GhA, 544, f. 34; Bik 1955, 541. Proveniers: SAHM, GhA, 41 regest 238.
- 53 Aflaat 1367: SAHM, GhA, 42 regest 109. Altaar in ziekenzaal: SAHM, OKA, 43 regest 366 (1443); Bik 1955, 541 (1447). Collatiebroeders: SAHM, KIA, 17, f. 29v regest 528. 1474: SAHM, GhA, 76 regesten 421 en 423; vertaling in GhA, 76a; Bik 1955, 160-161.
- 54 Stagnatie: De Boer 1978, 283 en 337. 1391: SAHM, WA, 22 regest 152. 1393: SAHM, WA, 21 f.1 regest 647; f. 4 regest 648 met Bik 1955, 493; WA, 21, f. 2 regest 649 met Bik 1955, 493. Reglement: SAHM, WA, 21, potloodfol. 15; Bik 1955, 537/8 (geantedateerd op 1391). Broederschap: SAHM, OKA, 85 regest 244; Bik 1955, 494; Geselschap 1972f, 241-244; Goudriaan 1996b, 60-61.
- 55 Sint-Maartensavond: Rollin 1917, 24; SAHM, WA, 21, f. 41-41v. Korte Groenendaal: SAHM, WA, 81 regest 240; 146 regest 251; GhA, 547, f. 34; ApMat, Korte en Lange Groenendaal.Vrouwensteeg: SAHM, WA, 549, f. 26; ORA, 319, f. 67v.
- 56 IJzeren Kapel: SAHM, WA, 21, f. 12; OKA, regest 265; Rollin 1917, 79-80. Jan Pietersz: SAHM, WA, 21, f. 56 regest 652.
- 57 Leprooshuis: SAHM, LP, 4 regest 38; Bik 1955, 518. Dominicanen: SAHM, OKA, 80 regest 238. Honscoop: SAHM, OKA, 3 regest 276. Collatiehuis: SAHM, KIA, 1-2 regesten 265 en 266; zie verder hoofdstuk 6.
- 58 Afzondering: Kossmann-Putto 1982, 263-264. Aernt Pic: SAHM, LP, 4 regest 38; Bik 1955, 518. Reglement 1408: Walvis 1714, I, 162-165; Bik 1955, 519-520. Lazarusklap: Rollin 1917, 57-58. Haarlem: Bik 1955, 80.
- 59 1384/1387: SAHM, OKA, 3 regesten 137 en 150. Bestuur: Goudriaan 1996b, 41-42. Begunstiging: Rollin 1917, 20; SAHM, WA, 21, f. 41-41v. Rentebrief 1408: SAHM, GhA, 544, f. 32v.
- 60 Rollin 1917, 32.
- 61 Lourens en Lucassen 1996, 9.
- 62 SAHM, OKA, 3 regest 2 (1330); 39 regest 1 (1315).
- 63 SAHM, GiA, 108.
- 64 SAHM, GiA, 69.
- 65 SAHM, OAG, 2528.
- 66 SAHM, GiA, 4.
- 67 SAHM, GiA, 67.
- 68 SAHM, OAG, 2527, f. 4.
- 69 Goudriaan 1996b, 24-27.
- 70 SAHM, OAG, 2527, f. 9.
- 71 SAHM, OKA, 31 regest 223.
- 72 Zie verder hoofdstuk 6.
- 73 SAHM, GiA, 86.
- 74 SAHM, OAG, 2527.
- 75 SAHM, OAG, 2527, f. 34.
- 76 SAHM, GhA, 544, f. 12; OAG, 686 regest 104; Goudriaan 2001b, 152-153.
- 77 Goudriaan 1997b.
- 78 SAHM, OAG, 288, f. 48; GhA, 545, f. 21v; 546, f. 28; 547, f. 37v.
- 79 Jan Adriaensz' hofje: SAHM, WA, 21, f. 51; Geselschap 1972e, 219-220 en 1972f, 244. Gerrit Veenmans hofje: SAHM, WA, 21, f. 39v; Geselschap 1972e, 220.
- 80 Goudriaan, 1998b en 2001a, 156; en zie hoofdstuk 6.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 81 Stichting: SAHM, KLA, 89 en afschrift in 93, f. 1-3 regest 595. Statuten: Weiler 1997, 146-147. Uitbreidingen: SAHM, ORA, 319, f. 157v; 321, f. 19 en 136v; zie ook Goudriaan 2001b, 157-158.
- 82 Lange Groenendaal: SAHM, ORA, 319, f. 53. Spieringstraat: SAHM, ORA, 319, f. 74v en 76; OAG, 1165, f. 16v. Dieuwer: SAHM, WA, 21, f. 120-120v; 30 regest 518. Bestuur 1490: SAHM, GhA, 469b/c regest 441; 39of regest 452.
- 83 Goudriaan 1996b, 46-48; SAHM, LP, 38a.
- 84 Snoy 1620, II, 177; SAHM, LP, 39 regesten 85 en 86; Rollin 1917, 489.
- 85 Rollin 1917, 94; 125; 167.
- 86 Stichting aan de Regenboog: SAHM, WA, 95-97 regesten 531, 532 en 534. Ordonnantie: SAHM, WA, 21, f. 16; Walvis 1714, I, 193-194; vergelijk ook de aanscherping Rollin 1917, 542; Hage 1974.
- 87 SAHM, WA, 563, f. 141v: 'heiligeest convent'; Geselschap 1972f, 245.
- 88 SAHM, GhA, 546, f. 88v.
- 89 Coec: SAHM, OKA, 20 regest 16 met regest 24; Bik 1955, 539. Van Sanen: SAHM, GhA, 545, f. 34; Bik 1955, 541. Leproosmeesters: Bik 1955, 91. Heilige Geestmeesters: SAHM, WA, 589 en 590.
- 90 Collecteub Heilige Geestaltaar: Geselschap 1972f, 241-244. Leproosmeesters: Rollin 1917, 489.
- 91 SAHM, GhA, 41a regest 238.
- 92 IJzeren Kapel: Heinsius 1903, 337. 1398: Rollin 1917, 24. *Informacie*: Fruin 1866, 384. Reglement 1495: SAHM, WA, 21, f. 16-17.
- 93 Kraan en steenplaats: SAHM, GhA, 629 regest 292; 545, f. 52v. Lijnbanen: GhA, 553. Lijndraaiershouten: Geselschap 1972f, 284. Waag: Geselschap 1982a; Ibelings 1996a. Appeltonnen: SAHM, OAG, 43, f. 64 en 302.
- 94 SAHM, OAG, 2700 regest 227. Aan deze verkoop was een transactie met land bij Amersfoort voorafgegaan: GA Amersfoort, Stadsarchief, 601-603 (juni en juli 1491).
- 95 Rollin 1917, 109.
- 96 Rollin 1917, 136.
- 97 Stadsrekening: Heinsius 1904, 281.
- 98 Dit is de uitleg van Heinsius 1903, 327. Zie ook Unger 1916a, 204; Van Schaik 1999, 483.
- 99 SAHM, Doos ARA / Goudse kloosters d.d. sept 1366. *Vergelijk Taal* 1960, 17. *Afgedrukt De Lange van Wijngaerden*, III, 1879, 173.
- 100 Bik 1955, 153 uit gasthuisarchief lade 74.
- 101 SAHM, WA, 22 regest 152.
- 102 Bik 1955, 518-519.
- 103 Bik 1955, 519-520.
- 104 Heinsius 1904, 274.
- 105 Rollin 1917, 94.
- 106 Bik 1955, 537-538.
- 107 SAHM, OAG, 501.
- 108 Rollin 1917, 155 en 157 (1492).
- 109 Rollin 1917, 180; 302; 545; 571; 574; 584.
- 110 Rollin 1917, 579.
- 111 Rollin 1917, 85.
- 112 Rollin 1917, 282; vergelijk 286; 315; 327.
- 113 Goudriaan e.a 2001, 6 nr. 222.
- 114 Rollin 1917, 474; vgl 476.
- 115 Rollin 1917, 496.
- 116 Rollin 1917, 223.
- 117 Zie de gildenbrief van de linnenwevers (1419): SAHM, OAG, 2527, f. 1 en de bespreking in hoofdstuk 6.
- 118 Rollin 1917, 83 nr. 93; 24 nr. 21 Zie ook Verhoeven 1993.
- 119 Rollin 1917, 83 nr. 93.
- 120 NA, Rek.rek, 5653, f. 19; De Boer 1978, 284.
- 121 Rollin 1917, 27; 84.
- 122 Rollin 1917, 65.
- 123 Rollin 1917, 119.
- 124 SAHM, OAG, 45, f. 84.
- 125 Van Gent 1994, 165; 180-181; Goudriaan 1996b, 23 met noot 5; en hoofdstuk 3.
- 126 Bik 1955, 5-14; De Moor 1994a.
- 127 Het nu volgende is gebaseerd op Bik 1955, 15-26 met 424; vergelijk ook 202-209 met 467 e.v en 563; 232-233; 242-245 met 574; 347-348. Aanvulling: Hulshof 1996b. De behandeling door Bik is onhelder, hetgeen nog wordt verergerd door de rommelige compositie van zijn boek.
- 128 SAHM, OAG, 288, f. 7.
- 129 SAHM, OAG, 1125, f. 10v; Bik 1955, 16.
- 130 SAHM, OAG, 1127, f. 2; Bik 1955, 16.
- 131 Rollin 1917, 239 (plm. 1502) en 397.
- 132 Bik 1955, 23.
- 133 Bik 1955, 17.
- 134 Bik 1955, 17, die een los stuk uit het gasthuisarchief aanhaalt. De datum daarvan, 1 februari 1491, bewijst dat we hier met dezelfde bezuinigingsronde te doen hebben als die van het stuk gepubliceerd door Heinsius 1903, 360-362.
- 135 De rekeningposten bij Bik 1955, 23 en 424, o.a 'meester Reijnier Aerts, doctoor': SAHM, OAG, 1180, f. 16v. Bik heeft niet gezien dat het hier om Snoy gaat. De Graaf 1968; Van Leyenhorst 1987; Tervoort 2000, Biographies: 183.
- 136 *Necrologium*: Londen, BL, Harley ms 2939 f. 10v en 11. Meer over de geleerde en humanist verderop in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 7.
- 137 Fruin 1866, 380.
- 138 Bik 1955, 24.
- 139 Mr. Jacob Hobbe: burgemeester vanaf 1486, schepen in 1498. Mr. Christoffel Florisz: schepen vanaf 1484, burgemeester vanaf 1490.
- 140 Rollin 1917, 322; Bik 1955, 26.
- 141 SAHM, OAG, 1172, f. 45v; Bik 1955, 25.
- 142 Rollin 1917, 514; Bik 1955, 26.
- 143 Rollin 1917, 239.
- 144 Keizerlijk octrooi van 6 februari 1544, geciteerd in het zesde Vroedschapsboek: SAHM, OAG, 47, f. 12 d.d. 10 dec 1601. Bik 1955, 242.
- 145 Voor het nu volgende zie Bik 1955, 202-209 (Ronsse); 347-348 (vroedvrouwen) en de Bijlagen 1, 2 en 3 op pagina 574-549. Ik interpreteer de gang van zaken anders dan Bik.
- 146 Hulshof 1996b, 137-138.
- 147 *Algemene werken betreffende het onderwijs in middeleeuws Holland*: Post 1954; Fortgens 1954; Boekholt en De Booy 1987; Nauwelaerts 1980; Tervoort 1992.
- 148 SAHM, KLA, 111, f. 5v regest 60.
- 149 Kesper 1897, 1-18; Tervoort 1992, 4.
- 150 Kesper 1897; Van der Blom 1970-1; Tervoort 1992.
- 151 Zie hoofdstuk 6.
- 152 SAHM, OAG, 2798 en 2799; Goudriaan 1998b, 57-8.
- 153 Walvis 1714, II, 182-183.
- 154 Geciteerd in Goudriaan 1998b, 57.
- 155 Kesper 1897; Van der Blom 1970-1; Tervoort 1992.
- 156 Over schoolmeesters zie Tervoort 1992, *passim*. Over Nannius: Polet 1936.
- 157 SAHM, OAG, 2798 en 2799; Tervoort 1992; Goudriaan 1998b, 57.

- 158 SAHM, OAG, 2799.
159 Tervoort 1992, 70-4.
160 Leerlingenaantallen op basis van SAHM, OAG, 2798 en 2799.
161 Voor algemene werken betreffende universiteiten in de Middeleeuwen zie Rashdall 1936; De Ridder-Symoens 1992.
162 Cijfers op basis van Reusens e.a. 1903-1966; Keussen 1919-1981; Gabriel en Boye 1964.
163 Padua, Archivio della Curia Vescovile di Padova, *Series Diversorum*, 36, f. 26.
164 Gebaseerd op eigen cijfers voor het dissertatieonderzoek van A.L. Tervoort. Voor voorlopige cijfers, zie Tervoort 1999 en de daarda geciteerde bronnen.
165 Ridderikhoff e.a. 1978, nr. 328; De Ridder-Symoens 1996.
166 Ridderikhoff e.a. 1978, 330, nr. 515; SAHM, OAG, 42, f. 39v en 53r; 43, f. 50r en 186v.
167 Voor Snoy, zie De Graaf 1968; Van Leijenhorst 1987. Voor Lethmaet zie Van Heel 1950; Kölker 1964; Van Leijenhorst 1986.
168 Vergelijk hoofdstuk 6.
169 SAHM, OAG, 1171, f. 35; GhA, 574; Bik 1955, 554-557; Noordegraaf en Valk 1996, 196vv.
170 Van Lieburg 1982.
171 SAHM, OAG, 43, f. 179.
172 Rollin 1917, 503.
173 Fruin 1866, 380.
174 Bik 1955, 556.
175 Rollin 1917, 624.
176 SAHM, KIA, 158 regest 977.
177 Fruin 1866, 380.
178 Rollin 1917, 574-575.
179 SAHM, WA, 563, f. 186.
180 Goudriaan 2001b, 151.
181 NA, SvH, 944; fotokopie SAHM, Varia, 507 en 6602 (Tiende Penningkohier 1557).
182 Goudriaan 2001b, 155-156.
183 Goudriaan 2001b, 170.
184 Van der Mark-Hoeyers 1992, 16 en goede uiteenzetting van het systeem op pagina 18-19.
185 Voor het Oude Mannenhuis is geput uit de fraaie studie Van der Mark-Hoeyers 1992, 10 e.v.; de reglementen van 1555 en 1559 op pagina 164-165.
186 Van der Mark-Hoeyers 1992, 15 en 19.
187 Walvis 1714, I, 194-197.
188 SAHM, WA, 21. Er is ook verband met de inrichting van het herziene manuaal inv. 590 Het 'Fundatieboek' is ook al door stadsgeschiedschrijver Walvis uitvoerig gebruikt. Het verving een eerder register uit 1426 dat niet bewaard is gebleven: WA, 21, f. 21.
189 Rollin 1917, 202; 233.
190 Rollin 1917, 264/5.
191 Rollin 1917, 318.
192 Bij gebrek aan voldoende voorstudies behouden de nu volgende opmerkingen noodzakelijkerwijs een impressionistisch karakter en kunnen ze niet cijfermatig worden onderbouwd.
193 Vergelijk Kossmann-Putto 1982, 263.
194 Bik 1955, 554-547.
195 Walvis 1714, I, 197.
196 Notitie van J. Geselschap in: Van Eeden 1932.
197 Bik 1955, 554-557; Walvis 1714, I, 194-197.
198 Walvis 1714, II, 182.
199 Van der Mark-Hoeyers 1992, 15.
200 Rollin 1917, 502.
201 SAHM, OAG, 43, f. 179.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 6

- 1 Sterenberg 1980.
2 Walvis 1714, I, 1: Oude Gouwe; II, 10: oude kerkhof; De Lange van Wijngaerden, III, 1879, 159; Joosting en Muller 1915, II, 401; Taal 1960, 17; Habermehl 1987, 63-64; Buiskool 1988, 48-51; Akkerman e.a. 1997, 45. Alleen Geselschap 1972a, 21 lijkt zich te distantiëren.
3 Joosting en Muller 1906, 20 (f. 15a) resp. 29 (f. 24a). Beide plaatsen komen in de lijst maar éénmaal voor.
4 SAHM, OAG, 706. Editie: Akkerman e.a. 1997, 101.
5 SAHM, ABBTB, 141, f. 75v. Akkerman e.a. 1997, 104.
6 Verschillende bronnen vermeld in Akkerman e.a. 1997, 53-54.
7 SAHM, ABBTB, 141, f. 110. Akkerman e.a. 1997, 103.
8 Akkerman e.a. 1997, 51-84. De plaats was al eerder aange-wezen door Geselschap 1963a.
9 Brinkhoff e.a. 1968, s.v. Litanie minores.
10 Archief Hoogheemraadschap Schieland, Register A nr. 7 f. 22v; Unger 1907, 159.
11 SAHM, OAG, 753 en 334, f. 138v-140. Aanvulling op deze uitgifte uit 1303 in een vidimus van 1455: SAHM, AW 1931: c' (achter Collectie Varia). Fockema Andreae 1931, 1000; Van der Linden 1955, 225-232.
12 Fruin 1866, 308-309; Neven 1978, 17-19.
13 SAHM, OAG, 707.
14 Dekker 1977 slot.
15 Geselschap 1963a, 5-7 twijfelde ook en dacht aan Bloemendaal bij Vianen.
16 Argumenten hiervoor kunnen worden ontleend aan het gegeven dat de kerk van Ouderkerk de enige van tufsteen is in de omgeving, dat het pastoorsambt er de status van personaat bezat en dat de collatie daarvan berustte bij de proosten van de Dom en Oudmunster gezamenlijk, hetgeen op hoge ouderdom wijst: *OHZ* III nrs. 1329, 1330 en 1331 d.d. 14 en 17 oktober 1263. De naam Ouderkerk zelf versterkt de argumentatie nog. Hoek 1964, 236-237; Henderikx 1977, 409; Hoek 1990, 148-149.
17 Buiskool 1988, 50-51, merkwaardigerwijs zonder de conclusie te trekken dat de filiatie Bloemendaal-Gouda onmogelijk is.
18 Zo ook Buiskool 1988, 51.
19 SAHM, OKA, 20 regest 16. Bik 1955, 539.
20 Zie hoofdstuk 5.
21 Armenzorg: Bik 1955, 151 / SAHM, GhA, regest 2 (jaren 1310); OKA, 20 regest 16 (1350); GhA, 482 regest 32 (1354). School: SAHM, KIA, 111, f. 5v regest 60.
22 SAHM, OKA, 39 regest 1 (1315); 3 regest 2 (1330); GhA, 142 regest 7 (1336); 433 regest 16 (1341); OKA, 20 regest 16 (1350); 3 regest 18 (1351); 41 regesten 26 en 27 (1353); charter van 1366 in SAHM, Doos ARA / Goudse kloosters; vergelijk De Lange van Wijngaerden, III, 173; SAHM, GhA, 42 regest 109 (1367). Vergroting van de kerk: Visser 1996, 4.
23 Zie verder hoofdstuk 4.
24 SAHM, OKA, 41 regesten 26 en 27 (1353); 3 regest 2 (1330); 39 regest 1 (1315). Interpretatie: Geselschap 1972a, 31, bestreden door Goudriaan 1996b, 35.
25 SAHM, GhA, 353a regest 1 (1315); OKA, 20 regest 16 (1350).
26 Smit 1995b, de nrs. 25; 78-80.
27 De Lange van Wijngaerden, III, 160-161.
28 SAHM, Doos ARA / Goudse kloosters; hs.-De Lange van

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- Wijngaerden, I, 316. Afgedrukt De Lange van Wijngaerden, III, 1813, 173.
- 29 NA, GB, 40, f. 71. Fragmenten gepubliceerd De Lange van Wijngaerden, I, 1813, 77.
- 30 Calkoen 1911/13, I, 146, uit NA, GB, 105, f. 51v.
- 31 Kühler 1909, 344; Heda 1642, 259; Fredericq 1889, I nrs. 233 en 234; Taal 1960, 26-27 (omzichtig hanteren). Lollarden: Kurze 1965.
- 32 Grube 1886, 252. Over Geert Grote in het algemeen: Epiney-Burgard 1970.
- 33 Kühler 1909, 346; Heda 1642, 259.
- 34 Goudriaan 1996c.
- 35 Algemene inleiding: Van Herwaarden en De Keyser 1980; Kuys 1998.
- 36 SAHM, OKA, 3 regest 223 d.d. 4 maart 1404; 3 regest 366 d.d. 31 mei 1443. Goudriaan 1996b, 19.
- 37 Caspers 1992, 42-56.
- 38 SAHM, OAG, 288, f. 68. Goudriaan 1996b, 20.
- 39 Voor Leeus Goudse drukken zie 'Fonds' 1993. Het *Boexken*: nr. 15, vergelijk nr. 49.
- 40 De Troeyer 1989, 27-30.
- 41 NK 982. Zie hoofdstuk 7.
- 42 'Fonds' 1993, nr. 3, 11, 36 en 37. Over dit werk zie Van Moolenbroek 1993.
- 43 De kapellen worden behandeld in Goudriaan 2001b. Eerder verscheen een reeks artikelen over afzonderlijke Goudse kapellen en de daar plaats vindende verering: Goudriaan 1996c; 1997a; 1997b; 1997e; 1998b; 1999a; vgl. nog Goudriaan 1997f. Het materiaal over de (niet-ambachtelijke) broederschappen is te vinden in Goudriaan 1996b. In deze publicaties worden de bronnen en de verdere literatuur vermeld.
- 44 Van Herwaarden 1985.
- 45 Glaudemans 1998, aangevuld met Goudriaan 1999a.
- 46 Goudriaan 1996b, 61.
- 47 Hage 1992.
- 48 'Fonds' 1993, nr. 63.
- 49 Hens e.a. 1978, nrs. 68, 83, 84, 105 en 109.
- 50 Goudriaan 1997g.
- 51 Rollin 1917, 351 (plm. 1518).
- 52 Goudriaan 1997b, 143vv.
- 53 CA 970; ILC 1370; Mees en De Troeyer 1974, I, 159-167; II, 94-95.
- 54 Hulshof 1996, 118-120.
- 55 *Rosarium Beatae Mariae Virginis* (voor 9 maart 1484) en Nederlandse en Latijnse versies van Franciscus de Insulis, *Quodlibet de veritate fraternitatis Rosarii* (1484). 'Fonds' 1993, nrs. 53, 54 en 57.
- 56 Zie hoofdstuk 7.
- 57 Goudriaan 1996b, 63; Verhoeven 1992, 43-50.
- 58 Duke 1990, 66.
- 59 Rollin 1917, 57.
- 60 SAHM, OAG, 1140, f. 2. Van den Berg 1994, 218 met n. 22.
- 61 SAHM, OKA, 90 regest 416 d.d. 16 juni 1453. Afgedrukt in Vorstman 1848, 205-211.
- 62 Dessing 1913.
- 63 Rollin 1917, 78: aanneming van een organist (1415).
- 64 Hulshof 1996.
- 65 Goudriaan e.a. 2000, lxxv-lxxxii.
- 66 Goudriaan 2001b, 151-152; 152-153.
- 67 Bik 1955, 519-520.
- 68 SAHM, ORA, 319, f. 74v.
- 69 Goudriaan 1997e en 1998b.
- 70 SAHM, OKA, 24, f. 10; 51. Meer over caritas in hoofdstuk 5.
- 71 Van Herwaarden 1978, 309-319.
- 72 'Oratio funebris in funere Bertae de Heye Goudanae viduae probissimae ad filias eius superstites, moniales in oppido eorum' in Erasmus' *Opera Omnia* VIII, Leiden 1706, 551-556.
- 73 Van Bueren 1999, 130-151.
- 74 'Fonds' 1993, nr. 2; zie ook nrs. 14 en 40.
- 75 Het testament is alleen in afschrift door De Lange van Wijngaerden bewaard: SAHM, Legaat Kemper, VI, 42 p. 551/2.
- 76 Maatgevend voor dit onderwerp is nu de genoemde tentoonstellingscatalogus Van Bueren 1999.
- 77 Goudriaan 1995c, 82.
- 78 SAHM, OKA, 53 regest 283 d.d. 1 oktober 1423: reglement.
- 79 Goudriaan 1999b, 217.
- 80 Over de Goudse kloosters is al vrij veel geschreven, zodat hier van een gedetailleerde behandeling kan worden afgezien. In de jaren 1950 schreef pater Dalmatius van Heel opstellen over de meeste kloosters, die ten dele niet werden gepubliceerd. Fundamenteel is Taal 1960. In een reeks artikelen in *Tidings van die Goude* sinds 1996 vatte Henny van Dolder-de Wit de bestaande kennis over de Goudse kloosters nog eens samen: 14 (1996) 72-75; 15 (1997) 37-42; 65-68; 113-117; 16 (1998) 45-50; 85-92; 113-117; 17 (1999) 1-5; 33-38; 65-71; 93-103. Uitvoerig over de kloosterterreinen en de (schamele) resten van de kloosterbebouwing: Goudriaan 2001c.
- 81 Hagemeijer 1986; Koorn 1996; Goudriaan 1998a.
- 82 Voor het begin van de Moderne Devotie in Gouda zie ook nog Goudriaan 1995b en 1996a.
- 83 Koorn 1992, 108.
- 84 Londen, British Library, Ms. Harley nr. 2939, f. 1-20v.
- 85 Zie ook Leupen 1998.
- 86 Dat is vermoedelijk bedoeld. De bron – SAHM, OAG, 288 f. 62; Rollin 1917, 24 – zegt: 'begaven'. Goudriaan 1995a, 121.
- 87 Goudriaan 1992; Weiler 1997, 138-139.
- 88 Reeds in het testament van Gerrit van Bronkhorst – HUA, Oudmunster, 160-2 (1403) – is sprake van een tweede Gouds convent.
- 89 Goudriaan 1995b.
- 90 Pohl 1905, 449-453.
- 91 Smithuis 1999.
- 92 Behalve de hiervoor genoemde literatuur is voor de minderbroeders nog van belang Van Heel 1947. De betrokkenheid van het stadsbestuur blijkt voor het eerst uit een pauselijk schrijven van 23 maart 1418: SAHM, OAG, 2848 regest 91. Bronnen voor de vestiging van het minderbroederklooster: Van Heel 1947, I, 9-14; SAHM, OAG, 2847 regest 87; 2848 regest 91; 2849 regest 94 en 2850 regest 95.
- 94 Het nu volgende berust op Van den Hombergh 1986. Dit artikel maakt alle vroegere behandelingen achterhaald.
- 95 Zie voor dit convent ook Weiler 1997, 138-149. Een belangrijke bron: Hensen 1899.
- 96 Over hem zie Van Kalveen 1978.
- 97 Hensen 1899, 41.
- 98 SAHM, ORA, 318, f. 100v.
- 99 Een afwijkend tijdstip (1470) is voorgesteld in de, overigens belangwekkende, studie van Nyberg 1965, 204-213.
- 100 Rollin 1917, 342.
- 101 Hage 1992, 81-83; Van Moolenbroek 1993, 101. Zie ook hoofdstuk 7.

- 102 Uitgegeven in gebrekkige vertaling door Van Heel 1949c.
- 103 Het materiaal is verzameld in een van de dossiers van Taal op het SAHM en verder bewerkt ten behoeve van het monasticon van de Derde Orde dat aan de Vrije Universiteit in aanmaak is.
- 104 Jongkees 1942, 80-103; speciaal over Gouda: 95-96; Taal 1960, 173.
- 105 Jongkees 1942, 214-240; Taal 1960, 176. De rekening: Finot 1895, 393-398. De gijzeling: SAHM, OAG, 1140, f. 11.
- 106 Rollin 1917, 495.
- 107 Stichtingsbrief Sint-Pietersbroederschap d.d. 21 mei 1447: SAHM, Doos ARA/ Goudse kloosters.
- 108 Jongkees 1942, 129; Taal 1960, 94.
- 109 Van den Hombergh 1971; idem 1986, 113.
- 110 SAHM, KIA, 95, f. 1v.
- 111 Hensen 1899, 26.
- 112 Goudriaan 1999a, 24-25.
- 113 Duke 1990, passim, o.a. 35.
- 114 SAHM, ORA, 146, f. 149v. Duke 1990, 35; 64; 78.
- 115 Verheyden 1961, nrs. 1162, 1469, 1742, 1783, 8561 en 10078.
- 116 Hibben 1983, 33 met vermelding van de bronnen.
- 117 Voor het nu volgende zie de literatuur genoemd in noot 80 en Goudriaan, in voorbereiding.
- 118 Zo becijferd door Taal 1960, 120.
- 119 Taal 1960, 182; Doedeijns 2000, 49-51.
- 120 Taal 1960, 182.
- 121 Taal 1960, 112.
- 122 Taal 1960, 157.
- 123 SAHM, Librije, catal.nr. 1324, f. 9. Het feit wordt opgetekend door een regulier van Stein.
- 124 Vorstman 1847, 67-71; Taal 1960, 176-178; Biewenga 1992, 20-22.
- 125 Voor het nu volgende zie Biewenga 1992, 19-27.
- 126 Biewenga 1992, 30-37.
- 127 SAHM, OAG, 42, f. 28v.
- 128 SAHM, OAG, 42, f. 29v.
- 129 SAHM, OAG, 42, f. 34.
- 130 SAHM, OAG, 43, f. 18; 27. Biewenga 1992, 10.
- 131 Rijkssen-Koning 1938; Vaandrager 1992.
- 132 Zo ook Biewenga 1992, 18. De reeks kerkrekeningen van de Sint-Janskerk begint pas met 1543; we kunnen de curve voor diverse soorten inkomsten rond 1520 dus niet trekken.
- 133 Meer details over de kerkfinanciën: Goudriaan 1995c en Goudriaan, in voorbereiding.
- 134 Goudriaan 1996b, 36.
- 135 Rollin 1917, 583.
- 136 Rollin 1917, 588.
- 137 Rollin 1917, 598.
- 138 SAHM, OAG, 43, f. 163v; WA, 21, f. 144v-148.
- 139 SAHM, OKA, 49, regest 597 d.d. 8 januari 1563. Vorstman 1848, 238-240.
- 140 SAHM, OAG, 43, f. 66v.
- 141 Rollin 1917, 357 resp. 263 (plm. 1495).
- 142 Rollin 1917, 264.
- 143 Rollin 1917, 322; 327; vgl. 332.
- 144 Biewenga 1992, 39-40.
- 145 Goudriaan 1998b, 57.
- 146 Voor deze problemen zie SAHM, OAG, 2815. Goudriaan, in voorbereiding.
- 147 Het humanisme wordt in meer detail behandeld in hoofdstuk 7.
- 148 Reedijk 1956, nrs. 19-22.
- 149 Tilmans 1988, 198.
- 150 Twee handschriften in Gouda: SAHM, Librije, catal.nrs. 1323 (eerste gedeelte) en 1324. Hierover Allen 1906, 609-613; Klein 1988; Goudriaan 1993; Klein 1994a. Er heeft nog minstens één ander handschrift bestaan, waarvan Tilburg, UB KHS D141 (olim 667) als een kopie mag worden beschouwd. Daarover: Karthon 1916; Reedijk 1956, 131-135; Van der Ven 1994, 342-345.
- 151 SAHM, Librije, catal.nr. 1324, f. 57-60v.
- 152 Allen V 1924 nr. 1324, zie de inleiding.
- 153 Van der Goes, Register, I, 357. Biewenga 1992, 32.
- 154 SAHM, Librije, catal.nr. 1323 (tweede gedeelte).
- 155 Dit leidde tot het ontstaan van het Tilburgse handschrift KHS D141.
- 156 Ridder van Rappard 1911, 505-506; Goudriaan 1993, 252-253.
- 157 SAHM, Librije, catal.nr. 924, f. 33-34v, tegen Cornelius Loos, *Illustrium Germaniae scriptorum catalogus* (Mainz 1581).
- 158 SAHM, Librije, catal.nr. 1324, f. 1-15. De tekst werd te Basel gedrukt in 1522.
- 159 NK 1907: *Psalterium Davidicum paraphrasibus illustratum* (Antwerpen, Hillen van Hoogstraten 1535).
- 160 Van der Blom 1971/2.
- 161 NA, Klooster Emmaüs, 2.
- 162 Ontwerptekening in Rijksmuseum; zie Van Eck 1999. Mijn uitleg van de omstandigheden van plaatsing verschilt van de zijne.
- 163 Goudriaan 1996b, 47-48.
- 164 In hoofdstuk 7 wordt hierop dieper ingegaan. Zie ook Van Eck en Coebergh-Surie 1997.
- 165 Biewenga 1992, 32.
- 166 Kölker 1964.
- 167 Kesper 1902, 410v; Hibben 1983, 87vv. Zie ook hoofdstuk 13.
- 168 Walvis 1714, I, 288.
- 169 De belangrijkste literatuur over dit onderwerp: enkele opstellen van A.C. Duke, verzameld in Duke 1990, en Hibben 1983, 31-35. Vogels 1988 vat de bestaande literatuur samen.
- 170 SAHM, ORA, 146, f. 112v. Duke 1990, 63-64, die een iets andere versie van het incident geeft.
- 171 SAHM, ORA, 146, f. 138v-139. Duke 1990, 65.
- 172 Duke, 'Dissident voices in a conformist town: the Early Reformation at Gouda', oorspronkelijk 1985, herdrukt in Duke 1990, 60-70.
- 173 SAHM, ORA, 146, f. 149v. Duke 1990, 35; 64; 78.
- 174 SAHM, ORA, 176 p. 190 d.d. 17 jan. 1532. Muylwijk 1948, 12.
- 175 SAHM, ORA, 147, f. 77. Duke 1990, 63.
- 176 SAHM, ORA, 147, f. 45-46. Duke 1990, 42; 64-66.
- 177 SAHM, ORA, 147, f. 79v-81. Duke 1990, 38; 67-68.
- 178 NA, Rek.rek, 4460A, op basis van de baljuwsrekening van Floris van Assendelft eindigend 30 juni 1535. De executie vond dus in Gouda zelf plaats. Duke 1990, 65 n. 32.
- 179 NA, Rek.rek, 4462, f. 107-107v; HvH, 5654, f. 100v-101. SAHM, OAG, 2815. Duke 1990, 65; Hibben 1983, 32.
- 180 ARA Brussel, Aud, 1646:1. Tracy 1990, 173 met n. 107.
- 181 SAHM, OAG, 2772. Hibben 1983, 32.
- 182 ARA Brussel, Aud, 1656: brief van landvogdes aan baljuw Floris van Assendelft d.d. 15 oktober 1544. Hij werd de stamvader van een doopsgezind geslacht: Van Eeghen 1966 met Matthijs, z.j. (b).
- 183 SAHM, ORA, 176, f. 208-209; 211. Hibben 1983, 32 met

- n. 13; Duke 1990, 65.
184 Voor de toedracht zie hoofdstuk 7.
185 Voor meer details zie weer hoofdstuk 7.
186 Van Boheemen en Van der Heijden 1999b, 272.
187 Brandt 1677, 330; Hibben 1983, 34; Duke 1990, 130.
188 Hibben 1983, 32.
189 SAHM, OAG, 175, brief van 19 december 1571 aan Jacob van der Mersche.
190 Marcus 1735, 173-176.
191 SAHM, ORA, 177, f. 51-52v; transcriptie: Lange van Wijngaerden, III, 1879, 204-210, 220-223. Hibben 1983, 34-35.
192 SAHM, ORA, 177, f. 51-53. Hibben 1983, 35.
193 SAHM, OAG, 44, f. 99. Leeuwenberg en Smit 1940, 16-20; Hibben 1983, 46-48.
194 Niet meer dan vijf volgens Duke 1990, 65 n. 32.
195 Hibben 1983, 33.
196 Aldus de plausible conclusie van Hibben 1983, 33.
197 Gachard 1851, 634; Hibben 1983, 33.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 7

- 1 Bos-Rops 1979, 41.
2 Oudste vermelding: NA, GH, 325, f. 67. Jonghe Jan de Clerc: SAHM, GhA, 221 regest 23; 262 regest 24. Jan de Clercxrate o.a. in: SAHM, LP, 38; OKA, 3 regest 24; GhA, 232; 234; 235; 236. Zie voorts: Bos-Rops 1979.
3 Bos-Rops 1979, 46-47.
4 Bos-Rops 1979, 48-49.
5 SAHM, OAG, 1047, ongefolieerde folia tussen f. 20 en 21.
6 Aflaat Catharina-altaar: SAHM, K1A, 42 (vertaling bij Bik 1955, 155). IJzeren Kapel: SAHM, WA, 21, 14. Jeruzalemkapel: SAHM, K1A, 58, 1.
7 SAHM, Librije 103.
8 SAHM, Librije 157.
9 Collatiehuis: SAHM, K1A, 16; Liefstinck 1959. Boekenlijst Margarethaconvent: Klein 1999.
10 Boeken Coman Lou: SAHM, Varia 1917. Gasthuismeesterschap: SAHM, GhA, 111 regest 353. Timmermeester: SAHM, OAG, 1131, 25.
11 Eén deel in 's-Gravenhage, KB, KA XXXII en twee delen in München, Bayerische Staatsbibl., germ. 5150 en 5151.
12 Handschrift London, British Library, Harley 2939.
13 Obbema 1973, I, 83-86.
14 Klein 1994. Vermenging bibliotheek Collatiehuis en Sint-Jan: Klein 1999.
15 Zie hierover het deel Nieuwe Tijd.
16 De twee Erasmiana-handschriften: Gouda, SAHM, Librije 1323 en Librije 1324.
17 SAHM, Librije 2316 C 1 (cat.nr. 219).
18 SAHM, Librije 2316 f. 5 (cat.nr. 932).
19 SAHM, Librije 2316 E 1 (cat.nr. 159).
20 KB, 129 G 4.
21 Korteweg 1992.
22 Aan de Goudse activiteit van Leeu werd in 1993 een één-daagse conferentie gewijd: Goudriaan e.a. 1993. Zie voorts ook Klein, ter perse.
23 'Fonds' 1993, nr. 18; CA 976; ILC 1859.
24 'Fonds' 1993, nr. 38; CA 1704; ILC 1587.
25 Heijting 1993.
26 CA 292; ILC 1111. Zie Geselschap 1974a.
27 Van Oostrom 1987, 17-20. Zie ook hoofdstuk 3.
28 Verschil 'broederschap' en 'gilde': Goudriaan 1996b, 22. Zie voor de organisatiestructuur en plichten van de gilden hoofdstuk 5. Deze gelden mutatis mutandis in hoge mate ook voor de rederijkersgezelschappen.
29 Mak 1944.
30 SAHM, OAG, 1160; 1172. Gildenbrief: SAHM, OAG, 43 (Vroedschapsboek 1525; de interpretatie van deze passage door Van Boheemen en Van der Heijden 1999b is onjuist).
31 De Zot: SAHM, OAG, 1132; 1135; 1146. Moordzaak: SAHM, ORA, 126, f. 21v-23. De knecht van mr. Willem wordt eerst Janne genoemd, maar verderop in de getuigenverklaringen is Jan de zwager van mr. Willem, en Jaap de knecht.
32 Zie Brinkman 1997, 81-82.
33 CA 974; ILC 1405 en 1406. *Lantsloet en Sandrijn* als rederijkerstoneeltekst: Hummelen 1968, 4 17 (p. 248-249). Govaert van Ghemen was als drukker in Gouda actief tussen 1486/88-1492.
34 Koopmans 1994.
35 SAHM, OAG, 1160, f. 29 en 39v; 1162, f. 36v. Philips van Oostenrijk: Smit 1995a, 274.
36 De oude visie (Gouda op Antwerps rederijkersfeest) nog in: Docter en Van Delft 1992, 199, met verwijzing naar Schotel 1864, I, 63. De prijzen die Gouda in Antwerpen gewonnen zou hebben: Docter en Van Delft 1992, 199. Modern onderzoek: Van Autenboer 1978-79; Waterschoot 1980-81; Waterschoot 1983; Vandecasteele 1985-86. De lijsten met prijzen en prijswinnaars van het Antwerpse feest zijn bekend en daar komt Gouda niet op voor, zie Waterschoot 1980-81, 49-68.
37 NA, HvH, Rek.rek, 4452, f. 58. Boheemen en Van der Heijden 1999b, 502.
38 Over de Gentse opstand: Craeybeckx 1952, 104-107. Posten stadsrekening: SAHM, OAG, 1196, 29r-v.
39 De stadsrekening van Haarlem spreekt van Sint-Aelbertsdag, dat wil zeggen Adelbertsdag, die in het bisdom Utrecht op 25 juni viel, zie: *Smenschen Sin*, 8. De editie laat Sint-Aelbertsdag abusievelijk op 26 november vallen, denkende dat Sint-Albertus bedoeld is.
40 Van Boheemen en Van der Heijden 1999a, 234-237. ARA Brussel, Aud, 1646 d.d. 10 juli 1546. Van Boheemen en Van der Heijden 1999b, 266; Tracy 1990, 171-172; Docter en Van Delft 1992, 199-200 met de onjuiste suggestie dat er wel gespeeld werd.
41 Uitgegeven door het Nederlands Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, Zwolle 1967. Zie ook Brinkman 1997, 93.
42 Gijsbert Tijmensz Verharst was al schepen in 1535 en wordt als burgemeester genoemd in 1545, 1547 en 1548: SAHM, OAG, 445 (Officiantenboek).
43 SAHM, OAG, 1204, f. 73r-v; 1206, f. 29v.
44 SAHM, OAG, 1206, f. 29v.
45 SAHM, ORA, 128, f. 230v; 8, f. 97.
46 Noordwijk: De Moor e.a. 1984. Rotterdam: Docter en Van Delft 1992, 201-202; Hummelen 1968, 3 D 2. Inventaris 'De Goudsbloem': SAHM, OAG, 2812.
47 De Vooys 1941 (hij meende abusievelijk dat het een spel uit 1546 was); *Smenschen Sin*, 9-10; Hummelen 1968, 1 OA 8 (zonder datering).
48 Van Beuningen 1966, 145-151: 'De Spelen in Gouda'.
49 Moser 2001, 43-55.
50 Deze achtergrond van het stuk bij Moser 2001, 53.
51 Processie: SAHM, OAG, 1221, f. 102v. Rederijkersspel: Van

- Eeghen 1959-60, 42 (= editie p. 74) en 344r-v (= editie p. 670).
- 52 Over Erasmus: Augustijn 1991; Tracy 1996.
- 53 Allen 1906-1958, nr. 296.
- 54 Biografie: Tilmans 1988, 15-51.
- 55 Bietenholz, II, 1986, 184-185.
- 56 Bietenholz, III, 1987, 167-168.
- 57 Allen 1906-1958, nr. 296.
- 58 Bietenholz, III, 1987, 319.
- 59 Allen 1906-1958, nr. 186.
- 60 Klein 1994. SAHM, Librije mss. 1323 en 1324.
- 61 De Troeyer 1969-1970, 19-23; idem 1989, 30.
- 62 NK 3503. Brussel, KB, Inc A 853.
- 63 Bietenholz, II, 1986, 410. Zie ook hoofdstuk 5.
- 64 NK 1756; Goudriaan 2002.
- 65 Tilmans 1988, 24.
- 66 Tilmans 1988, 34.
- 67 Parijs: Marchand 1497. Hain 1831, nr. 8452; *Gesamtkatalog*, nr. 11903.
- 68 Tilmans 1988, en over Willem Hermansz nog Tilmans 1990.
- 69 Editie: Matthaes 1738, I 322-349.
- 70 Eerste editie: Leiden, Jan Seversz, 1517; NK 613. Tilmans 1988, 53-120; 167-185.
- 71 Editie: Sweertius 1620.
- 72 Tilmans 1988, 121-166.
- 73 Nauert 1995, 142 e.v.
- 74 De Graaf 1968, 5-8; Van Leijenhorst 1987. Zie ook hoofdstuk 5.
- 75 SHAM, ORA, 321, f. 56: koop van huis aan het Lange Groenendaal tegenover 44 (26 oktober 1512). Voor zijn overige aankopen zie ApMat, passim.
- 76 De Graaf 1968, 5.
- 77 Zie ook hoofdstuk 5.
- 78 Goudriaan 1993, 249.
- 79 Allen 1906-1958, nr. 458.
- 80 Tilmans 1988, 121-166.
- 81 De Graaf 1968, 5-8.
- 82 Walvis 1714, I, 268.
- 83 Walvis 1714, I, 268. Het gaat hier om de gepolychromeerde metalen reliëf-buste die zich tegenwoordig in het Museum Het Catharina Gasthuis bevindt.
- 84 Goudriaan 1993, 249.
- 85 De Graaf 1968, 21.
- 86 Goudriaan 1993, 250 n. 49.
- 87 Snoy 1535. NK 1907.
- 88 De Graaf 1968, 9.
- 89 Voor het gedicht zie De Graaf 1968, 12. Uit het necrologium van het Margarethaconvent – Ms. London, British Library, Harley 2939, f. 11 – blijkt dat Reynier Snoy, vader van twee monialen, het klooster een ‘capella’ van zwart damast schonk ter waarde van honderd Rijns gulden, en zijn vrouw Aleid dertien Rijns gulden aan kleinoden. Zij gaf ook nog een jaarrente van 30 stuivers ten behoeve van de ziekenzaal (‘pro infirmaria’): f. 10v.
- 90 De Graaf 1968, 15. Een levensbeschrijving van Loos staat in Walvis 1714, I, 287-292. Een uniek exemplaar van Snoys boekje bevindt zich in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht. Een inscriptie op het schutblad noemt juist Cornelis Loos als eerste bezitter. Op de volgende blanco pagina schreef Buchelius zijn ex-libris met het jaartal 1596.
- 91 Snoy, *De libero arbitrio*, 26.
- 92 NK 1906. Het enige vooralsnog bekende exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel: De Graaf 1968, 30.
- 93 Allen 1906-1958, I, 190 (van 1506; een brief aan Jacobus Mauritii).
- 94 Guicciardini 1612, 218A.
- 95 ‘Carmen Petri Nannonis para[e]neticum ad studiosos adulescentes ut Goudam adeant, literas latinas grecasque sub doctis preceptoribus discituri’: SAHM, Librije, ms. 1323 f. 37v; Polet 1936, 6-7. De relevante passage uit het gedicht luidt: ‘Magna loquor, sed vera tamen: tua patria Gouda / Testatur voces docte Guielme meas. / Te Desyderius nimium dilexit Erasmus’. Met ‘Guielme’ wordt ongetwijfeld Willem Hermansz bedoeld.
- 96 Kesper 1897.
- 97 Zie hoofdstuk 5.
- 98 Petrus Nannius, *Comœdia quae inscribitur Vincetus*. Antwerpen, Symon Cock en Ger. Nycolaus, 21 juli 1522. NK 1548. Opnieuw uitgegeven door Polet 1936, 221-235; zie ook 33vv.
- 99 Arnoldus Dorstenius, *Carmen scholasticum de nativitate divi Iohannis Baptistae*. Zwolle, Corver, z.d. NK 746. Ex. in KB Den Haag. De datering is een probleem: Nijhoff en Kronenberg dateren op plusminus 1521. Dat zou kloppen met het gebed tot Johannes om de pest van Gouda af te wenden, waarmee het gedicht eindigt: 1521 was in Gouda inderdaad een pestjaar, zie Valk en Noordegraaf 1996, 231. Maar uit het gedicht blijkt duidelijk dat Aert van Dorsten aan de Goudse school verbonden was toen hij het schreef: hij was rector in de jaren 1533-1536 (dank aan Ad Tervoort).
- 100 Kesper 1897; Van der Blom 1970-71; Tervoort 1992. Zie ook hoofdstuk 5.
- 101 Van der Blom 1970-71.
- 102 Van Eck 1999.
- 103 Gebrekkig uitgegeven door Bloys van Treslong Prins 1922, I, 282-283. Zie ook Van Dolder-de Wit en Van Reenen, z.j.
- 104 Van der Waag 1989.
- 105 *Kunst voor de Beeldenstorm* 1986, 284-292. X. van Eck bereidt een publicatie over deze cyclus voor.
- 106 Van Eck en Coebergh-Surie 1997.
- 107 Lingbeek-Schalekamp 1984, 186.
- 108 Van der Zwart 1992, 173-194.
- 109 Walvis 1714, II, 51.
- 110 Van Dolder de Wit 1987, 23-24.
- 111 Het hiernavolgende ontleend aan Van der Zwart 1992.
- 112 Van Dolder-de Wit 1996, 1.
- 113 De Lange van Wijngaerden, III, 1879, 254.
- 114 Vorstman 1848, 205-211: niet geheel juiste transcriptie. Nieuwe transcriptie door Dessing 1913, 209-212 bijlage I. Het hiernavolgende is grotendeels ontleend aan laatstgenoemde publicatie.
- 115 Meer recent verscheen een beknopte algemene inleiding tot het verschijnsel Zeven Getijdencollege: Doove 1977.
- 116 Dessing 1913, 162.
- 117 Dessing 1913, 160.
- 118 Doove 1978.
- 119 Busken Huet 1882-1884, II-2, 454.
- 120 Hoogewerff 1937-47, II, 3-5; 22-49.
- 121 Houbraken 1718-21. Over het schilderij dat deze mythe in het leven heeft geroepen: Laurentius e.a. 1980, 54-7. Voor de ontzenuwing van het verhaal: Chomarat 1973.
- 122 Busken Huet 1882-1884, I, 518.
- 123 Panofsky 1953, I, 319-324.
- 124 Het belangrijkste bewijsstuk is de memorietafel voor Lodewijks schoonvader Raes van Haamstede, dat zich in het

- Centraal Museum te Utrecht bevindt. Voor dit paneel zie Van Bueren 1999, 277 nr. 73.
- 125 Haak 1985, 21.
- 126 Scheltema 1880-81b; Hulshof 1996b, 136-137.
- 127 SAHM, OAG, 2817.
- 128 Van Ysselsteyn 1936, I 51.
- 129 SAHM, LP, 38a, f. 7.
- 130 Van Eck 1994, 41-42.
- 131 SAHM, OKA, 51 regest 591. Van Dolder-de Wit 1993, 76-77.
- 132 Kok 1994, 199.
- 133 'Fonds' 1993, nr. 46; CA 947; ILC 1952; *Vijfhonderdste verjaaring* 1973, 295-297; Kok 1994, 205-206.
- 134 'Fonds' 1993, nr. 30; CA 560; ILC 703; *Vijfhonderdste verjaaring* 1973, 297-299. Schippers 1993; Kok 1994, 206-214.
- 135 'Fonds' 1993, nr. 37; CA 1156; ILC 1401.
- 136 'Fonds' 1993, nr. 59; CA 1115(a); ILC 1245.
- 137 'Fonds' 1993, nr. 45; CA 746; ILC 1429.
- 138 Kok 1994, 219-233.
- 139 Rosier 1993, 147.
- 140 Kok 1994, 236-258.
- 141 CA 764; ILC 1002; Kok 1994, 492.
- 142 CA 393; ILC 498; *Vijfhonderdste verjaaring* 1973, 438-441; Kok 1994, 496-497.
- 143 CA 968; ILC 1110; *Vijfhonderdste verjaaring* 1973, 447-450; Kok 1994, 507-509.
- 144 CA 1260b; ILC 1599; Kok 1994, 525-527.
- 145 NK I, 982; Mees 1955-56; Mees 1961; Goudriaan 2002.
- 146 CA 1083; ILC 1403. Waardering: o.a. Delen 1924, 99-100. Gouda: nog bij Hind 1935, II, 586-90. Oorspronkelijk Schiedam: W. en L. Hellinga in: *Vijfhonderdste verjaaring* 1973, 518-524. Huidig inzicht: Kok 1994, 514-515; 761-763.
- 147 Hind 1935, 586-587; *Vijfhonderdste verjaaring* 1973, 447-450; Kok 1994, 510; 514-515.
- 148 Heinsius 1904, 315; Schouten 1972, 394.
- 149 Kooijman 1984, 17.
- 150 Boon 1978, Text, 118-122; cat. 330-338; Plates, 125-128. Van Ruyven-Zeman e.a. 2002, 119-122. Ook in laatstgenoemde publicatie wordt nog de ongefundeerde veronderstelling herhaald dat deze glazen bestemd waren voor de Sacramentskapel. Dit berust op een onjuiste combinatie van Walvis 1714, II, 19-21 met 88; en de Sint-Janskerk bezat geen Sacramentskapel.
- 151 Walvis 1714, resp. II, 21 en II, 88-89.
- 152 Van der Boom 1940, 111-112. Terecht tegengesproken in Van Ruyven-Zeman e.a. 2002, 122.
- 153 Bangs 1979, 92-96.
- 154 Goudriaan 1996b, 46.
- 155 De maker van de Johannespanelen is onbekend. Friedländer 1934, 62 met 1937, 98 bespeurde verwantschap met de houtsneden in *Le chevalier délibéré* en zocht de schilder dus in Gouda. Van Regteren Altena 1955, 110-111 signaleerde daarop overeenkomsten met jeugdwerk van Lucas van Leiden en schreef de panelen aan diens vader Hugo Jacobsz toe, die immers in Gouda had gewerkt. Dit werd geaccepteerd door Boon 1968. Schouten 1972, 384 opperde dat ze dan misschien voor het hoogaltaar van de Sint-Janskerk waren bedoeld. Voor Boon 1980 was dit aanleiding om dan ook voor de twaalf cartons aan Hugo Jacobsz (samen met zijn zoon) te denken. Dendrochronologisch onderzoek toonde inmiddels aan dat de panelen niet voor 1512 zijn ontstaan: Lammerse 1994. Verdisconteert men dat de houtsneden van *Le chevalier délibéré* niet Gouds blijken te zijn, dan vervalt de grond voor de toeschrijving van de Johannespanelen aan Hugo Jacobsz.
- 156 Van Mander 1603-04, f. 227v: '[Jan Swart van Groningen] heeft gewoont ter Goude eenighe Jaren, te weten op den tijt dat S[c]hoorel quam uyt Italien, dat welck geschiede ontrent het Jaer 1522 of 23'.
- 157 Schouten 1972, 392, met de onjuiste mededeling dat het om een schilderij gaat.
- 158 Van Mander 1603-04, f. 234v.
- 159 Lucas 1938.
- 160 Van Mander 1603-04, f. 235v.
- 161 Vogels 1985.
- 162 Voor de meest recente stand van onderzoek zie Goudriaan 1996b, 42-63.
- 163 Judson 1970, 110.
- 164 Transcriptie: Pot 1929. Zie ook Goudriaan 1996b, 53-54. Een andere opvatting bij Van den Brink 1989.
- 165 Van Mander 1603-4, f. 257-257v; Goudriaan 1996b, 55-60.
- 166 Goudriaan 1996b, 24-5.
- 167 Schouten 1964, enigszins gewijzigd in Schouten 1972, 395-399.
- 168 Schulting 1994.
- 169 Vorstman 1848, 230.
- 170 SAHM, OAG, 2543; eerste rekening gilde der glasmakers. Scheltema 1880-81a, 11-12.
- 171 Schouten 1972, 390.
- 172 Hulshof 1996b, 132.
- 173 Cat. tent. Amsterdam (1986), 167.
- 174 Van de oorspronkelijke 26 gebrandschilderde glazen in de Haagse Sint-Jacobskerk resteren er slechts twee. Van Gelder 1918, 38-39.
- 175 Van der Boom 1940, 153-154.
- 176 Kramm 1838, 32; Van der Boom 1940, 156.
- 177 Scheltema 1880-81a, 26-70.
- 178 Taal 1960, 146-147.
- 179 'Verrières' 1855, 410.
- 180 CVN III, 25; 57.
- 181 CVN I.
- 182 NA, Nassause Domeinraad, 1029; Drossaers 1955, 31 en 114 (brief van abt Collart de Malaise van Saint-Hubert aan Floris van Egmond, graaf van Buren, 3 december 1523): 'Tres honnore Seigneur de si bon cuer que faire puis a vostre noble grace me recomande. Monseigneur, j'ay icy Wother le filz Maistre Pierre le Verrier de Grave qui besoingne avec son frere a fair des verrieres pour mon eglise. Lequel m'a remonstre que depuis ung an ou environ nostre charioz avec noz protecteurs estoyent audit lieu de Grave. Ledit Wother estoit monte sur ung des chevaux de nostredit chariot pour aller querir du fouraige par la ville comme il est de coustume. Dequoy l'accident survient que ledit cheval sur lequel il estoit monte ruait parderier en sorte qu'il occis ung homme. Monseigneur, je vous supplie que vostre plaisir soit de vouloir regarder ledit Wother en pitie et luy vouloir pardonner le cas et vous ferez aulmosne. Monseigneur, j'ay parlé a vostre serviteur, porteur diceste, et luy ay donne charge de vous dire quelque chose de par moy. Et s'il est choze en quoy je vous puisse faire servir vous me trouverez prest a l'accomplir. Aydant Dieu qui, Monseigneur, vous donne tres bonne vie et longue. A Saint-Hubert, ce IIIe jour de Decembre anno XVc et XXXIII. Vostre tres humble chapellain et amy Collart de Malaise abbe de Saint-Hubert en Andage. Collart [manu propria] de M'. Met dank aan Wim de Groot die de tekst en de transcriptie ervan door Corrie Ridderikhoff en Jan van Damme voor deze publicatie ter beschikking stelde.

- 183 Rijksen 1947, 90; Essink 1968, 135; Scheltema 1881-82, 274-279; Scheltema 1884-87b, 279-280.
- 184 HUA, Domkapittel, 825 (16 maart 1496). Kemp 1985, 8-9 en noot 3. Met dank aan Louise van Tongerloo. Deze wees mij bovendien op de passage in Van den Hoven van Genderen 1997, 50 en 270, die gewag maakt van de verkoop van de patronaatsrechten van Hagestein in 1516 door de Van Egmonds aan het Utrechtse kapittel van Oudmunster. De inkomsten zouden Pieter Dircksz als studiebeurs kunnen hebben gediend.
- 185 SAHM, ORA, 321, f. 69v, d.d. 22 januari 1514. Dat in 1531 de oudste van zijn drie zonen, Adriaen Pietersz, door hem met grond werd beleend heeft geleid tot de veronderstelling dat Pieter Crabeth voor deze datum moet zijn overleden: Van Tongerloo 1984, 2. In 1542 staat het huis aan de Zeugstraat op naam van 'Crepel Pietersz kinderen', die worden aangeslagen voor twaalf pond: NA, SvH, 209, f. 11v. Een tweede aanwijzing dat Pieter Dircksz toen nog leefde is de vermelding van een zekere Pieter 'glaesmaker' in verband met betalingen door de kerkmeesters van de Sint-Jan. Indien deze is te identificeren met Pieter Dircksz Crabeth zou hij verantwoordelijk zijn geweest voor een aantal koorglazen van de kerk: Van den Berg 1992b, 139. Zie ook Scheltema 1884-87b, 281.
- 186 Vorstman 1848, 230; Scheltema 1880-81b, 14.
- 187 SAHM, OAG, 1179 (1521), f. 59v, zie: Scheltema 1884-87b, 280.
- 188 ARA Brussel, Rekenkamer van de Hertog van Brabant, 26432. Van Tongerloo 1984, 1-8.
- 189 SAHM, 2223 A 1: 'schilderijkaart', perkament 62 x 88,5 cm; OAG, 1178 (= rekening over 1520), f. 42 heeft mogelijk betrekking op deze kaart: 'Betailt Pieter Dircksz., glaesmaker, van II carten te maken opte loop van den IJsel XVIII s. IIII d. ende van 't parkement dair die carten op gemaict sijn VII d'. Koeman 1983, 80; cd-rom Gouda 2000, overzichtskaart 3.
- 190 *Kunst voor de Beeldenstorm* 1986, 282-283, cat. nrs. 158; 159.
- 191 NA, Aanwinsten 1857.
- 192 *Kunst voor de Beeldenstorm* 1986, 284-289, cat. nrs. 160-161.
- 193 Rijksen 1947, 68.
- 194 De Riemer 1730-1739, I, 280-281.
- 195 SAHM, OAG, 1196 (1539), f. 33v.
- 196 Van Ysselsteyn 1936, I, 194-195.
- 197 Van den Hoven van Genderen 1997, 599; Van Tongerloo 1986, 151-169.
- 198 AHGG, KA, 54, noemt in 1552 en 1558 een Dirck Pietersz. als kerkmeester.
- 199 Walvis 1714, II, 60-61; Van Tongerloo 1988, 13.
- 200 Inmiddels zijn de drie delen van het internationale *Corpus Vitrearum Medii Aevi* die aan de Goudse glazen zijn gewijd, verschenen: CVN I, II en III. Het hierna volgende is, tenzij anders vermeld, daaraan ontleend.
- 201 Deze datering wordt echter weersproken door de leeftijd van de kap van het dak, die zeker na de brand van 1552 is gemaakt. Hoe deze gegevens met elkaar zijn te rijmen, is nog niet duidelijk. Van den Berg 2001, 110 en CVN I, 45-54 over de glazen 45, 46, 47, 49, 50 en 55.
- 202 Van der Boom 1940.
- 203 Harrison Caviness 1981, 6.
- 204 Van Ruyven-Zeman e.a. 2002, 119-122.
- 205 Van Eck en Coebergh-Surie 1997.
- 206 Rijksen 1947, 134.
- 207 NNBW III, 326-329.
- 208 'Hic est filius meus di[lectus] in quo mihi bene co(m)placitum est. Ipsu(m) audite' (Mattheus 17: 5). Deze tekst spreekt God uit bij de Verheerlijking op de berg. In het Doopverhaal spreekt God alleen de eerste zin uit (Mattheus 3: 17). De tweede zin ontbreekt op die plaats. Er is overigens een opvallend precedent voor de toevoeging van deze woorden aan de doopscène: Rogier van der Weyden's Johannesaltaarstuk uit circa 1440 in de Staatliche Museen te Berlijn. Het is niet onmogelijk dat hier al soortgelijke motieven een rol spelen. Zie Lane 1978.
- 209 Augustijn 1991, 78 gebruikt deze passage om te demonstreren wat Erasmus verstond onder 'Christelijke filosofie'.
- 210 Zie Becker 1992, 79-80; Schluter 1995, 244-246. Erasmus, *Opera Omnia*, I, Leiden 1703, kol. 672-689, reg. 1037-1039.
- 211 Schluter 1995, 246.
- 212 Erasmus 1703-1706, VII, 283.
- 213 Erasmus 1703-1706, VII, 289.
- 214 Van Regteren Altena 1938a, 94.
- 215 Vergelijk Erasmus 1703-1706, VII, 524 (paraphrasis over Johannes 3: 30).
- 216 Vergelijk Erasmus 1703-1706, VII, 163 (paraphrasis over Marcus 1: 14).
- 217 Zie hoofdstuk 5.
- 218 SAHM, Librije, 2209 X (cat.nr. 959); Allen 1906-1958, nr. 1345.
- 219 Kölker 1964.
- 220 Zie ook hoofdstuk 6.
- 221 Van Eck en Coebergh-Surie 1997.
- 222 Van den Gheyn 1943.
- 223 Van Eck en Coebergh-Surie 1997.
- 224 Rollin 1917, 78.
- 225 SAHM, OAG, 2527, f. 9; de gildenbrief afgedrukt Geselschap 1972c, 90. Meer bijzonderheden in Hulshof 1996b, 124 en 126.
- 226 Walvis 1714, II, 37.
- 227 Goudriaan 1996b, 37-38.
- 228 SAHM, OAG, 45, f. 44v.
- 229 Hackenbroch en Citroen 1980. Twijfel aan de associatie met Jacoba: Goudriaan 1996b, 22.
- 230 Carasso-Kok en Levy-Van Halm 1988, 187, cat.nr. 11.
- 231 Denslagen 2001.
- 232 Naar de motte wordt door Marcel van Dasselaar en Henkjan Sprokholt onderzoek verricht. Van hen zijn de vermelde gegevens afkomstig.
- 233 Sprokholt 1993, 47-48.
- 234 Gruben 1993, 82.
- 235 Ibelings 1996a.
- 236 Archiefonderzoek naar uiterlijk en functioneren van de oude waag is nog niet verricht.
- 237 Meischke e.a. 1997, 43.
- 238 Warffemius 1997.
- 239 Sprokholt 1997, 52-72.
- 240 Deze paragraaf is een bijdrage van C.J.W. Akkerman.
- 241 Buiskool 1988, 85.
- 242 Rollin 1917, 52; 72.
- 243 Hulshof 1993, 4.
- 244 Buiskool 1988, 46.
- 245 Gegevens uit het projectarchief, Archeologisch Depot Gouda, projectnummer 9106.
- 246 *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Gouda*, nr. 16, mei 1999.
- 247 *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Gouda*, nr. 16, mei 1999.
- 248 SAHM, GhA, 142.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 249 Coebergh-Surie en Janse 1997.
- 250 Sterenberg 1980, 10.
- 251 SAHM, OKA, 4.
- 252 SAHM, OKA, 32.
- 253 SAHM, OKA, 24.
- 254 SAHM, OKA, 33.
- 255 Ozinga 1953, 73.
- 256 De Lange van Wijngaarden, III, 1879, 165.
- 257 Van Ruyven-Zeman 1984.
- 258 Glaudemans e.a. 1998.
- 259 Voor de Sint-Joostkapel en de Agnietenkapel zie Goudriaan 2001b, 152-153 resp. 2001c, 202-204.
- 260 Goudriaan 2001b en in dit boek hoofdstuk 5.
- 261 Goudriaan 2001c.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 8

- * Dit hoofdstuk is mede tot stand gekomen door de medewerking van Ludy Giebels en Nico Habermehl
- 1 Hibben 1983; Taal 194; Tersteeg 1906.
- 2 Akkerman e.a. 1992; Akkerman 2001.
- 3 Sprokholt 1993.
- 4 Denslagen 2001d.
- 5 Sprokholt 1993; Sprokholt 2001a: Tersteeg 1902.
- 6 Sprokholt 1995.
- 7 SAHM, OAG, inv.nr. 5: Vroedschapsboek 1582, 87.
- 8 Goudriaan 2001c; Taal 1947.
- 9 Denslagen 2001; Denslagen 2001d.
- 10 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2000, 21-22.
- 11 Scheygrond 1979, onder Gouwe; Visser 1996.
- 12 Van den Berg 1993, 23.
- 13 Sprokholt 1993; Sprokholt 2001a.
- 14 De Jong 1941.
- 15 Scheygrond 1979, onder Hoefsteeg, Geuzenstraat, Het Klooster, Proveniershuis, Tuinstraat, Het Verbrande Erf en Vijverstraat.
- 16 Van den Berg 2001.
- 17 Akkerman e.a. 1992; Akkerman 2001; Meischke e.a. 1997, 78-80.
- 18 Helbers 1952; Neurdenburg 1941.
- 19 Smink 1998; Terwen en Ottenheim 1993, 190-193.
- 20 Denslagen 2001a; Helbers 1952; Bik 1952.
- 21 Denslagen 2001e; Geselschap 1972e.
- 22 Herstel-de Koekkoek 1987.
- 23 Meischke e.a. 1997.
- 24 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2001.
- 25 Joan Blaeu, *Tooneel der steden van Holland, West-Vriesland en Utrecht*. Amsterdam 1652.
- 26 Geselschap 1969.
- 27 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 1999.
- 28 Maliën, dat veel op het kolfspel lijkt, werd gespeeld met aan lange stokken bevestigde ijzeren hamers en houten ballen.
- 29 Kooijman 1988.
- 30 Pot 1949; Sprokholt 1995.
- 31 Geselschap 1978; Sprokholt 1995.
- 32 Smit 1995a; Sprokholt 1995.
- 33 Geselschap 1972i; Sprokholt 1995
- 34 Geselschap 1970; Sprokholt 1995
- 35 Sloof 1988.
- 36 Meischke e.a. 1997, 109.
- 37 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2001.
- 38 Herstel-de Koekkoek 1990.

- 39 Geselschap 1974b; Smit 2001a.
- 40 De Jong 1941.
- 41 Smit 1957, 351.
- 42 Klapwijk en Smit 1988.
- 43 Smit 1957, 243-245, 519-521, 624-626.
- 44 SAHM, OAG, inv.nr. 130, Kamerboek 1779, 66.
- 45 Schrijvers 1956.
- 46 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 1999.
- 47 Griffioen van Waarder 1821, 36-43, 71-72; Griffioen van Waarder 1822, 21; De Jong 1985, 236-239; Denslagen 2001b.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 9

- 1 Van Wely 1971.
- 2 SAHM, OAG, inv.nr. 520, Opgave door de wijkmeesters van het aantal inwoners van Gouda op 16 mei 1792.
- 3 Geselschap en Bezemer 1972, 46.
- 4 Van Wely 1971.
- 5 Habermehl 1990a.
- 6 Hibben 1983, 22-23.
- 7 SAHM, Doopboeken Sint-Janskerk; Waalse kerk; Lutherse gemeente; Remonstrantse gemeente; Rooms-katholieke staties 'De Brasem', van de Minderbroeders en van de Jezuitien; Oud-katholieke staties 'De Tol' en Sint-Jan Baptist.
- 8 Van Ittersson 1972, 337.
- 9 Veerman en Bik 1972, 325.
- 10 Bik 1955, 347-374.
- 11 Boerdam 1985.
- 12 Habermehl 1990a.
- 13 Noordam 1986, 166-176.
- 14 De Mooij 1998, 109.
- 15 Diederiks 1982, 3.
- 16 SAHM, Registers van ontvangsten wegens de belasting op het trouwen.
- 17 Aanwezig in het SAHM.
- 18 Smit 1957, 141, 285-286, 317.
- 19 De Jong 1985a, 132-136.
- 20 [G. Schrijvers], Tellingen [van 'gesepareerde huishoudens'] ontleend aan de Publicatieboeken.
- 21 De Jong 1985a, 158-161; Van Meurs 1993.
- 22 De Jong 1985a, 173-174.
- 23 SAHM, Registers van ontvangsten wegens de belasting op het begraven.
- 24 AHGG, Archief kerkmeesters, Jaarrekeningen Sint-Janskerk.
- 25 Habermehl 1988b, 16.
- 26 Van Dolder-de Wit 1994, 116-117; Van Dolder-de Wit 1995, 100-103.
- 27 De Jong 1985a, 173-181.
- 28 Van Eeghen 1959-1960, I, 419, 436, 443; II, 452.
- 29 Buwalda en Buwalda-Prey 1939; Buwalda-Prey 1946.
- 30 Noordegraaf en Valk 1996, 231.
- 31 Dörr 1988, 89-90. NA, Admiraliteitsarchieven, inv.nr. 2171: Betaalsrol van de opvarenden van het schip *Drentbe*, kapitein B.C. Smislaert, 1782-1785.
- 32 Habermehl 1990a.
- 33 SAHM, Registers van ontvangsten wegens de belasting op het begraven.
- 34 Van de Putte 1946.
- 35 SAHM, OAG, inv.nrs. 507, 508, 509.
- 36 AHGG, Archief kerkmeesters, inv.nrs. 62, 63. Met dank aan C.J. van der Gaarden-van der Linden, die de tellingen voor haar rekening nam.

- 37 Hart 1976, 156.
- 38 AHGG, Archief kerkmeesters, inv.nrs. 83, 84, 85.
- 39 Briels 1985, 152-157, 213.
- 40 Lourens en Lucassen 1997.

NOTEN BIJ HOOFSTUK 10

- 1 Zie voor de episode tot 1588 vooral het voortreffelijke werk van Hibben 1983.
- 2 SAHM, Collectie Kemper, VI, 41. Zie ook Boogman 1942, 88-93.
- 3 Het is verleidelijk om hier een historische parallel te trekken met de Canadese motorordonnans, die in 1945 als eerste en enige bevrijder een hele dag rondjes reed door de stad.
- 4 Opvallend in de rede van Van Swieten was zijn uithaal naar 'het nieuw indringende Maranisch ende hondachtigh Spaansch Joodisch gebroedt', dat Philips II en de hertog van Alva zou aanzetten tot minachting van de Hollanders. Het is bij mijn weten zeldzaam dat in de strijd tegen Spanje ook geappelleerd werd aan antisemitische sentimenten. Walvis sprak in zijn Katholieke kerk-zaaken uit 1709 van 'eene rauwe aanspraak'.
- 5 SAHM, Collectie Kemper, VI, 41, f. 60r-61v.
- 6 Boeree 1924; Walvis 1714, I, 349-352 spreekt van zelfmoord; Bor 1621, dl. 4, f. 100 denkt aan moord.
- 7 Hibben 1983, 77-83.
- 8 Van Eeghen 1959-1960, 356-375.
- 9 Walvis 1714, I, 360-369. Hij baseert zich grotendeels op SAHM, Collectie Kemper, VI, 41. Zie ook Van Eeghen 1959-1960, 373 en 375.
- 10 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 16-5-1574.
- 11 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 8-2-1574.
- 12 Van Eeghen 1959-1960, 373.
- 13 Hibben 1983 heeft dit Goudse beleid op grond van een uitputtende bestudering van de Vroedschapsboeken overtuigend aangetoond.
- 14 Abels 1999c.
- 15 Hibben 1983, 59.
- 16 Hugues 1909, 22-31.
- 17 SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 26-12-1585 en 14-1-1586.
- 18 SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 29-9-1585.
- 19 NA, HvH, inv.nr. 3624. De Friese calvinist Frederik van Vervou telde in het Goudse stadsbestuur tot zijn ergernis zelfs zes of zeven godsdiensten, 'nochtans merendeels niet aprobeerende die waere gereformeerde religie'. Bergsma 1999, 266.
- 20 SAHM, OAG, inv.nr. 47: Vroedschapsboek, 23-3-1618.
- 21 SAHM, OAG, inv.nr. 47: Vroedschapsboek, 8-5, 20-8, 23-8, 28-8, 3-9, 10-9-1618.
- 22 SAHM, OAG, inv.nr. 47: Vroedschapsboek, 26-10-1618.
- 23 SAHM, OAG, inv.nr. 47: Vroedschapsboek, 1-11-1618. Zie ook Taal 1949, 154-157 en Abels 1999, 80-81.
- 24 Abels 1989, 83.
- 25 Abels 1999a, 96-98.
- 26 Abels 1999a, 111
- 27 SAHM, ORA, inv.nr. 220, Minuutvonnisboek; inv.nr. 178 Crimineel vonnisboek. Zie ook Paschier de Fijne, *Het leven en eenige bysondere voorvallen van Paschier de Fijne*. Rotterdam 1694.
- 28 Gemeentelijke Bibliotheek Rotterdam, Handschriften Remonstrantse Gemeente, inv.nr. 168: Anthony Cloots, Sommier verhael van verscheyden saecken die binnen der stede van der Goude voorgevallen ende gepasseert sijn [1620-1633], f. 57 r-v.
- 29 Gemeentelijke Bibliotheek Rotterdam, Handschriften Remonstrantse Gemeente, inv.nr. 169: Eenige enorme feijten van Antony Cloots, baillou ter Goude.
- 30 SAHM, Collectie 96, Kemper, inv.nr. 144: Het segghen van den bailliu Schaep ter vroetschap, 5-3-1627.
- 31 NA, HvH, inv.nr. 387, f. 364v-367r (6-3 en 6-5-1627).
- 32 SAHM, OAG inv.nr. 49, Vroedschapsboek, 11-8, 16-8-, 24-8-1627; OAG, inv.nr. Kamerboek, 25-8, 11-9, 14-9 en 8-11-1627. NA, HvH, inv.nr. 281, f. 51v-53v (7-9 september 1627).
- 33 Smits-Veldt 1983, 95-116.
- 34 SAHM, OAG inv.nr. 96, Kamerboek, 15-12-1627. Zie ook Sommier verhael (zie noot 28).
- 35 SAHM, OAG, inv.nr. 49: Vroedschapsboek, 1-1- en 8-1-1630.
- 36 SAHM, OAG, inv.nr. 50: Vroedschapsboek, 6-8-1633.
- 37 NA, HvH, inv.nr. 2324: dingtalen 9-6- en 5-11-1636.
- 38 *Provisionele openinghe van eenige saecken die 'zedert ettelijcke jaren berwaerts binnen der stede van der Goude voorgevallen en gepasseert sijn, dienende tot ontdeckinghe van de trouwloosbeden van de raeds-personen die de personagie daeronder gespeelt en hun particulier profijt gesocht hebben tot waerschouwinge van alle vreedliedende patriotten. Witgegeven door een Gouds liefhebber, die van barten wenscht dattet sijne vaderlijcke stadt beter gincke, anno 1637*. SAHM, Collectie 96, Kemper, inv.nr. 144.
- 39 *Goudanus, Baillju van Suydt-Hollandt ofte ghetoomde vermetelheyt*, Haarlem 1630. Smits-Veldt 1983, 47-92.
- 40 Sijrier 1992, 271-273.
- 41 Muijlwijk 1948, 92-95.
- 42 Sijrier 1992.
- 43 SAHM, OAG, inv.nr. 52: Vroedschapsboek, 14-7-1650.
- 44 SAHM, OAG, inv.nr. 52: Vroedschapsboek, 7-11-1650.
- 45 Het citaat is van De Lange van Wijngaerden 1817, II, 190; Zie ook Roorda 1978, 52.
- 46 Schouten 1980, 99-104.
- 47 Israel 1995, 722-724. Zie ook Geyl 1963, passim.
- 48 De Jong 1985a, 30.
- 49 Israel 1995, 791-792.
- 50 SAHM, OAG, inv.nr. 54: Vroedschapsboek, 18-6-1672.
- 51 Roorda 1978, 103
- 52 SAHM, OAG, inv.nr. 54: Vroedschapsboek, 28-6-1672.
- 53 De Groot 1934. Zie ook SAHM, OAG inv.nr. 54: Vroedschapsboek, 30-6-1672.
- 54 SAHM, OAG, inv.nr. 54: Vroedschapsboek, 3-7-1672.
- 55 Over de datering van de boerenopstand heeft altijd veel onduidelijkheid bestaan. Pas Roorda maakte hieraan een eind. Roorda 1978, 141-143.
- 56 SAHM, OAG, inv.nr. 54: Vroedschapsboek, 10-9, 26-9 en 1-10-1672.
- 57 Roorda 1978, 94.
- 58 SAHM, OAG, inv.nr. 54: Vroedschapsboek, 20-12-1672.
- 59 De hierna volgende beschrijving van de Goudse politieke verwickelingen in de achttiende eeuw is voor een belangrijk deel gebaseerd op de voortreffelijke dissertatie van De Jong 1985a, 49-96.
- 60 SAHM, OAG, inv.nr. 59: Vroedschapsboek 5-10-1699.
- 61 *Copie van den requeste der burgeren der stad Gouda aan de Raad en Vroedschap derzelver stadt ingelevert in de kamer van burgermeesteren den 28 october 1747*, Gouda 1747 [Knuttel 17790]
- 62 *Brief van Claudius Civilis aan den beere Justus Batavus 62 de*

- noodzakelijkheid en de redenen van de burgeren van Gouda om bij request te verzoeken dat alle ampten verkocht worden ten nutte van het gemeene landt*, z.pl. 1747 [Knuttel 17792]
- 63 *Aanmerkingen op zeker request, aan den Raad en Vroedschap der stad Gouda. Gepresenteert door eenige laag-gezielde en trouwloose burgers derzelver stad op den 4den december 1747*, z.pl. 1747 [Knuttel 17794]
- 64 Schrijvers 1954.
- 65 *Erentfeste Wyse Voorsienige*, 16 oktober 1748 [Knuttel 18128]
- 66 *Net en naauwkeurig verbaal van hetgeen binnen Gouda geschied is van den 14 oktober tot den 2 november MDCCXLVIII*, Gouda 1748 [Knuttel 18127]
- 67 Smit 1957, 647.
- 68 Smit 1957.
- 69 Over de patriottentijd in Gouda is bijzonder veel geschreven. Geraadpleegd werden Van Hattum 1934, Van der Schans 1986-87, Ter Bogt 1986-87, Knoops 1987 en Oussoren 1987. Interessant zijn voorts enkele onuitgegeven doctoraal-scripties over dit onderwerp: W.A. Knoops, Een onderzoek naar de politieke en maatschappelijke aspecten van de patriottenbeweging in Gouda in de jaren 1780-1787, Rotterdam 1983; R.A.M. ter Bogt, De Oranjesociëteit in Gouda. Een onderzoek naar de betrokkenheid van de sociëteit bij de contrarevolutie van september 1787 in Gouda en de nasleep daarvan, Gouda 1985; T. Oussoren, 'Hoezee Hoezee vivat Oranje boven, de Patriotten na de donder'. Het wel en wee van de Goudse 'Oprechte Vaderlandsche Sociëteit', 1787-1795, Gouda 1986.
- 70 Smit 1957, 657-663.
- 71 Over de aanhouding bij Goejanvervellesluis is veel geschreven. De meeste details zijn te vinden bij Knoops en Meijer 1987.
- 72 De Jong 1985a, 26-30.
- 16 Habermehl 1988b, 18-19.
- 17 Wessels 1939, 40-42.
- 18 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 369.
- 19 Geselschap 1982b, 70-71.
- 20 Geselschap 1982b, 72-73; De Lange van Wijngaerden 1817, II, 404.
- 21 Geselschap 1982b, 69-73.
- 22 Geselschap 1982b, 73-75; Goedewaagen 1947, 107-109.
- 23 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 403-405.
- 24 Geselschap 1982b, 71; Hulshof 1996b, 132-134; De Lange van Wijngaerden 1817, II, 403-405.
- 25 Van den Berge en Den Toom 1994, 69-70, 73.
- 26 Van den Berge en Den Toom 1994, 70, 72.
- 27 Een gleyer is een pottenbakker of maker van verglaasd aardewerk.
- 28 Helbers 1956, 2-5.
- 29 Helbers 1956, 6-7, 10.
- 30 Helbers 1956, 6, 12, 13.
- 31 Roomer-Timmermans 1988, 25-27.
- 32 Faber 1977; Roomer-Timmermans 1988, 28; Hulshof 1996a, 81.
- 33 Roomer-Timmermans 1988, 30.
- 34 Wessels 1939, 72-73. Zie ook Roomer-Timmermans 1988, 30, waar wordt gesteld dat de import van hennep 'tijdelijk' een grotere omvang kende.
- 35 Roomer-Timmermans 1988, 25-27; Reijers-Soeters 1941, 130-131.
- 36 Reijers-Soeters 1941, 131.
- 37 Sijrier 1992, 266
- 38 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 367.
- 39 Geselschap 1972d, 141-142; Hulshof 1996b, 98.
- 40 Geselschap 1972d, 143.
- 41 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 366.
- 42 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 366.
- 43 Geselschap 1972d, 136-144; Sprokholt 1996, 5-6.
- 44 Geselschap 1972d, 144.
- 45 Van Ysselsteyn 1943, 18.
- 46 De Jong 1988, 52.
- 47 Heukensfeldt Jansen 1952, 64, 72.
- 48 Van Ysselsteyn 1943, 23 vermeldt dat voor de tapiissiers die arbeiders in dienst hadden, veertig man 'een zeker standaard-aantal' was. Of dit specifiek op de Goudse situatie slaat, wordt uit de tekst niet helemaal duidelijk. Uit de context kan worden afgeleid dat het gemiddelde van veertig man personeel waarschijnlijk betrekking heeft op de Republiek als geheel.
- 49 Hulshof 1996a, 82; De Jong 1988, 52; Van Ysselsteyn 1943, 21-24. Een el bedroeg circa 0,70 meter.
- 50 Van Ysselsteyn 1943, 17-18, 23; Hulshof 1996a, 82.
- 51 De Jong 1988, 54.
- 52 Van Ysselsteyn 1943, 22-24.
- 53 De Jong 1988, 54.
- 54 Heukensfeldt Jansen 1952, 64, 66, 72-74; Van Ysselsteyn 1943, 20, 25.
- 55 De Vries en Van der Woude 1995, 230.
- 56 Hulshof 1996b, 100-106.
- 57 Smit 1957, 270, 303-304, 431.
- 58 Sijrier 1992, 273-275.

NOTEN BIJ HOOFSTUK I I

- 1 De Jong 1985a, 18. In 1480 bedroeg het aantal brouwerijen zelfs 350.
- 2 Geselschap 1972d, 136. Overigens ontbreken kwantitatieve gegevens over het productieverloop. De Lange van Wijngaerden, 1817, II, 365, noemt 1614 als het jaar waarin de Goudse lakennijverheid begon te vervallen.
- 3 Klein 1995, 8.
- 4 Klein 1995 11-13; Sprokholt 1996, 7; De Lange van Wijngaerden 1817, II, 370-371.
- 5 SAHM, ORA, inv.nr. 278, Kamerboek der Politie-meesters, 16 februari 1625.
- 6 Duco 1983, 1; De Lange van Wijngaerden 1817, II, 405.
- 7 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 413-414.
- 8 Goedewaagen 1941.
- 9 Willem Flud was aanvankelijk als knecht in dienst van William Baernelts/Willem Barends en had na diens dood de zaak overgenomen. Bovendien trouwde hij met diens weduwe Martijntje Jaspers. Na het overlijden van haar tweede man trouwde zij voor de derde maal opnieuw met een pijpenmaker: Jan Jacobsz Verhey.
- 10 Hugues, 1914, 263-264.
- 11 Goedewaagen 1942, 1; Goedewaagen 1934, 51-53.
- 12 Goedewaagen 1940, 19.
- 13 Duco 1978, 15-16, 157-158; Duco 1982, 12-14.
- 14 De Lange van Wijngaerden 1817, II, 419.
- 15 De Vries en Van der Woude 1995, 366-368.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I 2

- 1 Abels en Wouters 1994, II, 205-211.
- 2 Geselschap 1972f, 246.

- 3 Abels en Wouters 1994, II, 205; Spaans 1997, 40-44.
- 4 Abels en Wouters 1994, II, 229.
- 5 De gedrukte ordonnantie verscheen op 15 januari 1587
- 6 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 2r.
- 7 SAHM, OAG, inv.nr. 2783: diverse 'balancen' van het Aalmoezenershuis 1654-1697.
- 8 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 26v: 28-1-1604.
- 9 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 2r-4v.
- 10 AHGG, Archief kerkmeesters, inv.nr. 275: Jaarrekening 1598, 15 maart (aen Lambert Pietersz en Ghoosen Cornelisz betaelt voor het straetwerck vande oostzijde van de pilaer van de aelmoesserscamer tot bij de brugghe aent kerckhof toe 13 ghulden 10 stuivers ende voor een treckpenning 37 stuivers = 15-07-0).
- 11 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 5r-5v., art. xxiv en xxvii.
- 12 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 11r; [tweede deel met registratie donaties] f. 1; Geselschap 1972f, 260.
- 13 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 8v.
- 14 Geselschap 1972f, 264.
- 15 Smit 1983, 5-9.
- 16 Deze paragraaf is gebaseerd op informatie die vooral is ontleend aan de kerkenraadsacta en het archief van de diakonie van de Hervormde gemeente Gouda (AHGG)
- 17 Abels en Wouters 1994, I, 327-328.
- 18 AHGG, KA, Archief diakonie, inv.nr. 215: notulenboek.
- 19 AHGG, KA, Archief diakonie inv.nrs. 268-278: bedelingsboeken der lidmaten, passim.
- 20 AHGG, KA, Archief diakonie inv.nrs. 268-278: bedelingsboeken der lidmaten, passim.
- 21 AHGG, KA, inv.nr. 5: kerkenraadsacta, 1676.
- 22 AHGG, KA, inv.nr. 2: kerkenraadsacta, 19-2-1647, 126v.
- 23 AHGG, KA, inv.nr. 2: kerkenraadsacta, 11/18-3-1649, 144r-145r; 5-2-1654, 44v; KA, inv.nr. 3: kerkenraadsacta, 8-5-1653, 33v; 1658, passim.
- 24 AHGG, KA, inv.nr. 9: kerkenraadsacta, 1772.
- 25 AHGG, KA, inv.nr. 10: kerkenraadsacta, 1781.
- 26 AHGG, KA, inv.nr. 10: kerkenraadsacta, 1785.
- 27 AHGG, KA, inv.nr. 324: legaten.
- 28 SAHM, Archief van de Heiligegeestmeesters 1391-1812, inv.nrs. 21 en 21b: 'Fundatybouck', passim.
- 29 SAHM, Archief van de Heiligegeestmeesters 1391-1812, inv.nr. 623: 'Deelbouck', passim. Zie ook inv.nr. 593: 'Journael'.
- 30 SAHM, Archief van de Heiligegeestmeesters 1391-1812, inv.nr. 622: 'Craemboeck'.
- 31 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, fol.35v.
- 32 Geselschap 1972a, 68.
- 33 SAHM, OAG, inv.nr. 2531: Gildenbrieven.
- 34 SAHM, OAG, inv.nr. 2531: Gildenbrieven.
- 35 SAHM, OAG, inv.nr. 2531: Gildenbrieven.
- 36 SAHM, OAG, inv.nr. 2531: Gildenbrieven.
- 37 SAHM, OAG, inv.nr. 2531: Gildenbrieven.
- 38 Wiskerke 1938, 14.
- 39 Van Deursen 1974, 104
- 40 AHGG, KA, inv.nr. 4: kerkenraadsacta, fol. 70v en 71v.
- 41 SAHM, Archief Heilige Geestweeshuis, inv.nr. 1: resoluties 1743.
- 42 AHGG, KA, inv.nr. 2: kerkenraadsacta, 21-11-1647, fol. 126r.
- 43 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 9v: 3-3-1597.
- 44 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 9v.
- 45 AHGG, KA, inv.nr. 5: kerkenraadsacta, fol. 66r.
- 46 Smit 1957, 355.
- 47 De informatie in deze paragraaf is grotendeels ontleend aan: Van der Mark-Hoevers 1992.
- 48 Geselschap 1966.
- 49 SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 28-1-1595.
- 50 SAHM, GhA, inv.nr. 686: Fundatieboek.
- 51 AHGG, KA, inv.nr. 7: kerkenraadsacta, fol. 339.
- 52 AHGG, KA, inv.nr. 8: kerkenraadsacta, fol. 395.
- 53 Zie voor meer bijzonderheden over de hofjes het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening.
- 54 Bik 1972. De informatie voor de volgende paragrafen over de gezondheidszorg is grotendeels ontleend aan Bik 1955.
- 55 Schouten 1980, 61-68 ('Dr. Boudewijn Ronse (1525?-1597). Een bekwaam en human staatsgeneesheer in het zestiende-eeuwse Gouda').
- 56 Van Dolder-de Wit 1993, 70-73.
- 57 Schouten 1980, 145-149 ('Prof.dr. Jan Bleuland [1566-1838]. Een beroemd Gouds medicus wiens naam voortleeft in het Bleuland Ziekenhuis te Gouda').
- 58 SAHM, OAG, inv.nr. 92, Kamerboek, 1-12-1612, f. 187v.
- 59 SAHM, OAG, inv.nr. 95, Kamerboek, 22-3-1622, f. 32v.
- 60 SAHM, OAG, inv.nr. 3, Resolutieboek chirurgijngilde, 11-6-1753.
- 61 SAHM, OAG, inv.nr. 3, Resolutieboek chirurgijngilde, 20-9-1756.
- 62 SAHM, OAG, inv.nr. 95, Kamerboek, 16-11-1621, f. 20.
- 63 SAHM, OAG, Memoriael 27/2, 12 januari 1624.
- 64 SAHM, OAG, inv.nr. 4: Vroedschapsboek, 23-9-1573.
- 65 Van Eeghen 1959-1960.
- 66 AHGG, Archief kerkmeesters, inv.nr. 294, f. 74r.
- 67 AHGG, Archief kerkmeesters, inv.nr. 15, f. 3v.
- 68 SAHM, OAG, inv.nr. 109: Kamerboek, 12-12-1693.
- 69 SAHM, OAG, inv.nr. 338: Stadsregister, 1695, f. 56r.
- 70 SAHM, OAG, inv.nr. 329: Stadsregister, 18-12-1592, f. 25.
- 71 Bik 1955, 169.
- 72 SAHM, OAG, inv.nr. 11: Vroedschapsboek, 14-11-1664.
- 73 SAHM, OAG, inv.nr. 336: Stadsregister, 20-2-1665; OAG, inv.nr. 104: Kamerboek, 1665, f. 10v.
- 74 Bik 1955, 163-164.
- 75 Van Dolder-de Wit 1995.
- 76 SAHM, Archief van de Aalmoezeners, 1586-1812, inv.nr. 767: Fundatieboek 1587-1811, f. 7v: 10-10-1587.
- 77 SAHM, OAG, inv.nr. 97: Kamerboek 14-2-1631.
- 78 Groot Placaatboek 1, 13 oktober 1586, 437r.
- 79 SAHM, OAG, inv.nr. 92: Kamerboek, 28-5-1612.
- 80 SAHM, OAG, inv.nr. 92: Kamerboek, 4-2-1613.
- 81 SAHM, OAG, inv.nr. 92: Kamerboek, 16-6-1612.
- 82 SAHM, ORA, inv.nr. 177: Crimineel Vonnisboek, 7-11-1597.
- 83 AHGG, KA, inv.nr. 3: kerkenraadsacta, f. 260v en 261r.
- 84 SAHM, OAG, inv.nr. 101: Kamerboek, 8-8-1652.
- 85 SAHM, OAG, inv.nr. 91: Kamerboek, 22-4-1610.
- 86 SAHM, OAG, inv.nr. 91: Kamerboek, 21-9-1610.
- 87 SAHM, OAG, inv.nr. 94: Kamerboek, 4-7-1617.
- 88 SAHM, OAG, inv.nr. 71: Vroedschapsboek, 13-12-1779. Smit 1957, 198.

- 89 Buwalda en Buwalda-Prey 1939.
90 SAHM, OAG, inv.nr. 91: Kamerboek, 19-7-1602.
91 SAHM, OAG, inv.nr. 94: Kamerboek, 31-1-1620.
92 SAHM, OAG, inv.nr. 95: Kamerboek, 9-9-1624.
93 SAHM, OAG, inv.nr. 97: Kamerboek 22-9-1635.
94 SAHM, OAG, inv.nr. 101: Kamerboek, 5-4-1655.
95 SAHM, OAG, inv.nr. 335: Stadsregister, 17-4-1655.
96 Bik 1955, 127
97 SAHM, OAG, inv.nr. 98: Kamerboek, 1-10-1636.
98 SAHM, OAG, inv.nr. 101: Kamerboek, 8-8-1655.
99 SAHM, OAG, inv.nr. 329: Stadsregister, 2-10-1602.
100 SAHM, OAG, inv.nr. 329: Stadsregister, 2-1-1603.
101 SAHM, OAG, inv.nr. 329: Stadsregister, 24-5-1605.
102 SAHM, OAG, inv.nr. 96: Kamerboek, 11-11-1626.
103 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 17-5-1636.
104 Van Dolder-de Wit en Ernst 1999.
105 Hallema 1940.
106 SAHM, OAG, inv.nr. 8: Vroedschapsboek, 6-9-1610.
107 Hallema 1942, 296.
108 SAHM, OAG, inv.nr. 9: Kamerboek, 8-2-1611.
109 Leiden, UB, 1208 B 19.
110 Hallema 1942, 299.
111 Hallema 1958, 158-161.
112 AHGG, KA, inv.nrs. 1 en 4: kerkenraadsacta, 1636 en 1669.
113 Hallema 1931, 5.
114 SAHM, OAG, inv.nr. 95: Kamerboek, 4-11-1621.
115 SAHM, OAG, inv.nr. 2: Vroedschapsboek, 16-11-1572.
116 SAHM, OAG, inv.nr. 2: Vroedschapsboek, 13-11-1573.
117 SAHM, OAG, inv.nr. 544: Verhuyr- en vercoopboeken der stad Gouda, 1571-1606, f. 32v.
118 SAHM, OAG, inv.nr. 4: Vroedschapsboek, 1-3-1579.
119 SAHM, OAG, inv.nr. 544: Verhuyr- en vercoopboeken der stad Gouda, 1571-1606, f. 55.
120 Geselschap 1972c, 366.
121 SAHM, OAG, inv.nr. 1825: Register tesoriers, 3-4-1625, f. 63; NA, SvH na 1572, inv.nr. 1369B, 1-10-1625.
122 SAHM, OAG, inv.nr. 96: Kamerboek, 10-12-1626 en 5-1-1627; idem, inv.nr. 117: Kamerboek, 1726, f. 12; SAHM, OAG, inv.nr. 298: Keurboek, f. 170; SAHM, Archief Latijnse school Gouda, inv.nr. 1, fol. 54v-55.
123 SAHM, OAG, inv.nr. 551: Index verhuurboeken.
124 SAHM, OAG, inv.nr. 1253: Stadsrekening 1607, f. 74.
125 SAHM, OAG, inv.nr. 48: Vroedschapsboek, 12-8-1623, f. 151; inv.nr. 1825: Register tesoriers 1624-1627, f. 51.
126 SAHM, OAG, inv.nr. 103: Kamerboek, 1660-1664, f. 21.
127 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 6-5-1628, 24-6-1628 en 13-7-1629.
128 Knuttel 1908, 30.
129 Van der Veer 1974, 24; 's-Gravenhage, GA, Familie Arntzenius, inv.nr. 10.
130 SAHM, OAG, inv.nr. 127: Kamerboek, 1766, f. 41v; inv.nr. 212: 'Requestboek' 1761-1765, f. 128v.
131 SAHM, OAG, inv.nr. 52: Vroedschapsboek, 12-5-1653; OAG, inv.nr. 2796: Lijst van rectores en scholasters; inv.nr. 2797: Blaffert scholarchie; inv.nr. 13: Vroedschapsboek, 18-1-1677.
132 SAHM, Archieven van de gilden, inv.nr. 112.
133 SAHM, OAG, inv.nr. 129: Kamerboek, 1773, f. 45v.
134 SAHM, Archieven van de gilden, inv.nr. 115.
135 SAHM, OAG, inv.nr. 117: Kamerboek, 1725, f. 23.
136 SAHM, OAG, inv.nr. 2805: stukken betreffende de aanstelling van schoolmeesters, contract d.d. 26-8-1586; OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 19-3-1583, f. 210r; Briels 1972.
137 SAHM, OAG, inv.nr. 48: Vroedschapsboek, 15-2-1613; OAG, inv.nr. 98: Kamerboek, 6-9-1638.
138 SAHM, ONA, inv.nr. 319, f. 123 (met dank aan H.M. Kuypers te Voorschoten); Laansma 1964.
139 SAHM, OAG, inv.nr. 57: Vroedschapsboek, 3-1-1689.
140 Dordrecht, GA, Archief Curatoren Latijnse school, inv.nr. 1; Geselschap 1972f, 246; SAHM, OAG, inv.nrs. 98, 101, 106, 109 en 110, 7-6-1693, 19-4-1653, 17-8-1676, 4-5-1679, 9-11-1693 en 7-8-1697.
141 SAHM, OAG, inv.nr. 10: Vroedschapsboek, 15-3-1638; GiA, inv.nr. 113; OAG, inv.nr. 129: Kamerboek, 1773, f. 41.
142 SAHM, OAG, inv.nr. 110: Kamerboek, 1699, f. 37.
143 SAHM, OAG, inv.nr. 329: Stadsregister, f. 119.
144 SAHM, OAG, inv.nr. 95: Kamerboek, 17-5-1621; idem, 26-2-1625.
145 AHGG, KA, inv.nr. 10: kerkenraadsacta, 27-1-1682.
146 AHGG, KA, inv.nr. 7: kerkenraadsacta, 22-9-1729, 25-6-1739 en 7-9-1739.
147 SAHM, OAG, inv.nr. 1824: Register tesorier 1619-1623, f. 38-54v.
148 SAHM, OAG, inv.nr. 2810: Aantekeningen over oprichting armenschool, 26-2-1765.
149 SAHM, OAG, inv.nr. 95 en 96: Kamerboeken, 15-7-1623, 22-7-1623 en 5-12-1626.
150 AHGG, KA, inv.nr. 4 en 5: kerkenraadsacta, 19-7-1674, 27-9-1674, 26-8-1686 en 27-9-1686.
151 Bik 1989b, 104; Laansma 1964.
152 AHGG, KA, inv.nr. 3: kerkenraadsacta, 8-11-1657 en 22-1-1657.
153 Laansma 1964.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 13

- 1 Van Booma 1989.
- 2 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 21-6-1572; Van Rooy 1934, 67-68.
- 3 Van Eeghen 1959-1960, passim.
- 4 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 12-7, 24-7 en 29-7-1572.
- 5 Van Eeghen 1959-1960, 48, 226, 326-327; OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek 18-10-1572. Zie ook Taal 1960, 189-190.
- 6 SAHM, OAG, inv.nr. 2827, 23-12-1572 en 24-12-1572.
- 7 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek 14-12-1572, 8-1 en 14-1-1573. Zie ook Hibben 1983, 86-89; Van Rooy 1934, 69.
- 8 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 6-11-1572, 9-2 en 18-2-1573.
- 9 Van Booma 1989, 46.
- 10 Van Booma 1989, 48.
- 11 De actaboeken van kerkenraad en classis van Gouda raakten zoek bij de afzettingen van de remonstrante predikanten in 1619. Verwoede pogingen van kerkenraad en stadsbestuur om de geschriften te achterhalen bleven vruchtenloos.
- 12 Van Dooren 1980, 2-4, 11, 13 en 30.
- 13 Hibben 1983, 120-121.
- 14 SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 23-9-1583.
- 15 BLGNP, III, 178-181. Zie ook Van den Berg 1987, Van der Gouw 1989 en Abels 1999b, 40-52.
- 16 Reitsma en Van Veen 1893, 303. Zie ook AHGG, inv.nr. 711: brief van de synode inzake invoering van de Heidelbergse Catechismus, daar Gouda dit weigerde, 1596.
- 17 Abels 1989, 76-77.

- 18 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 8-2-1574.
- 19 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk inv.nr. 597: Ignatius Walvis, Goudsche en andere daartoe dienende kerk-zaeken, onder 1580.
- 20 Rijksen 1947, 232 noemt 1590, 1596 en 1602. Zie ook SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 29-8-1594.
- 21 SAHM, OAG, inv.nr. 45: Vroedschapsboek, 2-2-1577.
- 22 Abels 1999c, 7-10.
- 23 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1600. Zie ook SAHM, collectie Kemper IV, inv.nr. 41: Memorie en klein recueil van eenige notabele zaken, f. 84v.
- 24 Dit blijkt uit SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 11-12-1581.
- 25 Wouters en Abels 1994, 242-243. Dontecklock kwam tot deze beschrijving van het religieuze landschap in zijn *Proeve der Gouschen Catechismus*, dat in 1608 verscheen als reactie op de Goudse Catechismus, die een jaar eerder het licht zag.
- 26 Vgl. Pollmann 1999, 101-103.
- 27 Abels 1992, 223-225; Abels 1999c, 11 en over Coornhert vooral: Bongers 1978 en de bundel van Bongers e.a. 1989.
- 28 Acta classis Gouda, 4-7-1606. Zie Tukker 1967-1968.
- 29 Abels 1992, 232; vgl. ook Duits 1991.
- 30 SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 10-12-1591.
- 31 SAHM, OAG, inv.nr. 46: Vroedschapsboek, 11-7-1592.
- 32 Abels 1999b, 59.
- 33 Abels 1999b, 14-15.
- 34 Zie over Herbers jr.: BLGNP, IV, 192-194
- 35 E. Poppius, *Aenwijsinghe van de groote ende grove mis-slaghen D. Bartholomae Nicolai, contraremonstrantsch predicant binnen ter Goude* (z.pl. 1622) 11.
- 36 Van Deursen 1974, 4.
- 37 Budé e.a. 1995, 140-142.
- 38 Abels 1992, 229-237.
- 39 Wijminga 1899, 136.
- 40 Abels 1989, 76-79.
- 41 Van Eck 1994, 124; Klein 1997.
- 42 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1615.
- 43 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1615.
- 44 Abels 1989, 79-81.
- 45 NA, HvH, inv.nr. 279: ordonnantiën, resolutiën en notulen, 10-2, 20-2, 15-3, 17-3-1617.
- 46 Abels 1989, 81-87.
- 47 Taal 1949 en Abels 1999b, 80-81. Zie ook SAHM, OAG, inv.nr. 47: Vroedschapsboek, 26-10 en 1-11-1618.
- 48 AHGG, Archief classis Gouda, inv.nr. 1: acta classis 16-1-1619.
- 49 Abels 1999b, 83-88 en BLGNP, IV, 193.
- 50 Abels 1999b, 25 en 89-91
- 51 SAHM, OAG, inv.nr. 48: Vroedschapsboek, 30-12-1619 en 7-8-1620. Zie ook Abels 1999b, 91-98.
- 52 Zie over het optreden van de omstreden baljuw Smits-Veldt 1983, met een uitgebreide opgave van alle relevante bronnen. De visie van Cloots is te vinden in zijn Sommier verhael, een handschrift in het archief van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam, berustend in de gemeentebibliotheek aldaar.
- 53 Het resultaat van de vervolgingen van Cloots is terug te vinden in SAHM, rechterlijk archief, inv. nr. 187: minuutvonnissenboek van de bailliu. Zie ook de kleurrijke beschrijvingen van Walvis in Abels 1999b, 93-127.
- 54 SAHM, OAG, inv.nr. 48: Vroedschapsboek, 16-11-1619.
- 55 Bik 1989b, 91-94. Over de tijdelijke verbanning van Bijleveld: SAHM, OAG, inv.nr. 95: Kamerboek 20-6-1623.
- 56 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 15-6-1624 en inv.nr. 3, 8-11-1657.
- 57 Veerman 1972, 324-325. Zie ook SAHM, Collectie Kemper, inv.nr. 144.
- 58 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1621-1622.
- 59 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1622-1623. Zie ook OAG, inv.nr. 95: Kamerboek, 26-11-1622, 22-5-1624 en 28-6-1624.
- 60 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1624-1648. Zie ook Van Eck 1994 en Van Heel, deel II, 1947.
- 61 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 22-1-1622 en 5-10-1624.
- 62 BLGNP, deel 1, (1978) 260-261. Het pamflet is getiteld: *Clare ende noodwendighe antwoord B. Nicolai (...) op sekere ongefondeerde beschuldigingen, met dewelcke sijn persoon (...) teghens alle waerheyt beswaert wordt van d'Ed. Poppio (...) in eene sekere ghe-druckte missive, ghesonden aen de remonstr. ghem. binnen der Goude, so hij die noemt*, Gouda 1622.
- 63 Abels 1999c, 16-17.
- 64 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 8-1 en 12-1-1622.
- 65 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 7-12-1630. Voor Vlack: passim.
- 66 SAHM, OAG, inv.nr. 95: Kamerboek, 20-5-1624; AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 20-5, 22-5, 23-5, 5-12, 12-12-1624 en 11-1, 20-2, 30-8, 6-9 en 19-9-1625.
- 67 Over deze kwestie is een overvloed aan informatie bewaard gebleven, die is te vinden in de kerkenraadsacta, de acta van de classis Gouda, de acta van de particuliere synode van Zuid-Holland en in de kamer- en Vroedschapsboeken van het stadsbestuur. Voorts bevindt zich een dossier in het NA, Oud-Synodaal Archief-II, inv.nr. 157 en berusten diverse stukken in het archief van het Hof van Holland.
- 68 AHGG, Archief classis Gouda, inv.nr. 1: acta, 28-12-1634, 3-1-1635 en 11-1-1635.
- 69 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, vanaf 1-2-1635 en archief classis Gouda, inv.nr. 1: acta, 15-2-1635.
- 70 AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 10-5, 10-7, 9-8, 15-11, 22-11 en 20-12-1636.
- 71 SAHM, OAG, inv.nr. 50: Vroedschapsboek, 19-9-1637.
- 72 SAHM, OAG, inv.nr. 50: Vroedschapsboek, 18-1-1638; inv.nr. 98: Kamerboek, 19-12, 23-12-1637, 26-1, 29-1, 2-2 en 9-2-1638; AHGG, KA, inv.nr. 1: kerkenraadsacta, 22-11, 20-12, 21-12-1636, 4-7, 24-10 en 7-11-1637; archief classis Gouda, inv.nr. 1: acta, 11-12, 22-12-1637, 26-1 en 3-5-1638
- 73 AHGG, KA, inv.nr. 2: kerkenraadsacta, vanaf 29-10-1643. Zie ook Van Dolder-de Wit en Ernst 1999.
- 74 AHGG, Archief classis Gouda, inv.nr. 2: acta, 22-7-1648 en 29-6-1649. Zie over de rel over het boekje van Everwijn ook Weekhout 1998, 138-140.
- 75 Zuijderhoudt-Hulst 1976, 62-65; Klein 1994, 48-49.
- 76 Barnouw 1963, 16-18.
- 77 Van Eck 1994.
- 78 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1630 tot 1660. Zie ook Van Eck 1994 en Kooi 1999.
- 79 AHGG, KA, inv.nr. 2: kerkenraadsacta, 24-3-1650.
- 80 SAHM, Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 597: Walvis, Kerk-zaeken, onder 1643.
- 81 AHGG, KA, inv.nr. 4: kerkenraadsacta, 15-6 en 27-7-1673.

- 82 Hallebeek en Parmentier 1999, 232-233.
- 83 AHGG, KA, inv.nr. 3 en 4: kerkenraadsacta, passim. Goudriaan 1997h. De auteur baseert zich op nagelaten geschriften van De Jaeger uit het archief van de St.-Victorparochie van Waddinxveen. De Goudse kerkenraadsacta completeren het beeld.
- 84 AHGG, KA, inv.nr. 4: kerkenraadsacta, 20-8-1665 en 13-10-1667.
- 85 SAHM, OAG, inv.nr. 53: Vroedschapsboek, 1-7-1668.
- 86 SAHM, OAG, inv.nr. 104 en 105: Kamerboeken, 11-2 en 22-2-1669 en 13-1-1673.
- 87 Hallebeek 1999; Van Eck 1994; Van Heel 1947, II; Abels 1999b.
- 88 Kollen 1989, 119-121.
- 89 AHGG, KA, inv.nr. 5, 6, 7 en 8: kerkenraadsacta, passim. Besluit tot tuchtregister, inv.nr. 8, kerkenraadsacta, 23-9-1751.
- 90 AHGG, KA, inv.nr. 5 en 6: kerkenraadsacta, 4-7-1680 en 23-7-1680, 16-11-1711.
- 91 Abels 1999b, 132-134. AHGG, KA, inv.nr. 5: kerkenraadsacta, 9-1-1688 tot 1-4-1690 alsmede 23-3-1705; SAHM, OAG, inv.nr. 57: Vroedschapsboek, 15-12-1688, 21-2 en 7-3-1689; OAG, inv.nr. 108: Kamerboek, 16-1, 23-3 en 4-10-1688.
- 92 AHGG, KA, inv.nr. 5: kerkenraadsacta, 4-6-1696. Zie over de Hebreëën ook Wielema 1993.
- 93 AHGG, KA, inv.nr. 5 en 6: kerkenraadsacta, 28-6-1696, 4-7 en 2-12-1697, 6-1 en 19-9-1698, 24-3-1701, 11-12 en 21-12-1702, 8-1, 8-3, 22-3, 10-9-1703 en 6-10-1721.
- 94 Van Lieburg 1989.
- 95 SAHM, Librije 1140 A 72.
- 96 De Jong (1988). AHGG, KA, inv.nr. 7: kerkenraadsacta, 4-10 en 9-12-1734, 23-6 en 4-7-1735.
- 97 Veerman 1972. SAHM, doopregister doopsgezinden.
- 98 Huisman 1986-87. AHGG, KA, inv.nr. 9: kerkenraadsacta, 9-6-1777.
- 99 De Jong 1985, 85-86.
- 100 Zie voor een grafische weergave van het aantal Avondmaalsgangers in de Sint-Jan vanaf 1690: Veerman 1972, 311.
- 101 AHGG, KA, inv.nr. 10: kerkenraadsacta, 24-10-1787 en 20-1-1789. Van der Schans 1986-87.
- 11 Van Ruyven-Zeman e.a. 2002.
- 12 Noordegraaf 1996; Groenveld 1996, 12-13.
- 13 Baanbrekend was de tentoonstellingscatalogus voor Rijksmuseum Het Catharijneconvent: Dirkse 1989.
- 14 Van Eck 1994.
- 15 Dirkse 1989, 31 (noot 28).
- 16 Eén is eigendom van de kerk en in bruikleen gegeven aan het museum, een is bezit van het Rijksmuseum, de andere twee zijn in 1987 en 1995 door het museum gekocht. Het gaat om: Wouter Pietersz. Crabeth II, *Maria-ten-Hemel-opneming*, 1628. Doek; 225 x 175 cm. Idem, *Ongelovige Thomas*. Doek; 240 x 308 cm. Idem, *De aanbidding der koningen*, 1631. Doek; 84,5 x 182 cm. Idem, *Bernardus van Clairvaux bekeert hertog Willem van Aquitanië*, 1641. Doek, 143 x 239 cm.
- 17 Schulting 1994.
- 18 Het betreft *Die Kartenspieler*. Doek; 135x169 cm. Warschau, Nationaal Museum en *Herdervermaak*. Doek; 87x70 cm. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.
- 19 Zie Van Eck 1994, 50-55.
- 20 Bik 1989b, 98-99.
- 21 Van Ysselsteyn 1936.
- 22 Hekensfeldt Jansen 1952.
- 23 Vaandrager (te verschijnen). De meeste van deze glazen zijn al genoemd door Scheltema 1880-81b.
- 24 Van Ruyven Zeman e.a. 1994.
- 25 Van Ysselsteyn 1936, II, 142-144, nr. 305; zie ook Abels 1989, 86.
- 26 Helbers 1952, 142-143.
- 27 Neurdenburg 1940; Denslagen 2001, 92, 98, 194, 219, 316, 335-338.
- 28 Denslagen 2001, 347-348.
- 29 Goudriaan e.a. 1996, met name 21-63.
- 30 Goudriaan e.a. 1996, 73-75, 82-83, 124-125, 136-137, 139 en 144.
- 31 Heezen-Stoll 1987, 57-62 ('Appendix. Een "mystical scene" toegeschreven aan Ketel').
- 32 Walvis 1714, I, 333.
- 33 Een schilderij dat St. Joris voorstelde zou aan het einde van de achttiende eeuw verloren zijn gegaan. De Lange van Wijngaarden 1879, III, 50.
- 34 SAHM, Res. Krijgsraad 1615, f. 5v.
- 35 Bokhoven 1987.
- 36 Dionijs van Nijmegen, *Allegorie op de Overheid*, plafondstuk, ca. 1730. Linkersalet, Westhaven 52.
- 37 *Museumbrief Vereniging van Goudse Museumvrienden*, nrs. 7, 11, 28 en 43.
- 38 Walvis 1714, I, 81-82. Zie ook Hibben 1983, 72, 73, 161-162, appendices 1.2, 1.3, II. In 1578 ontving hij geld voor het door Gouda aan de Haagse Sint-Jacobskerk geschenken glas.
- 39 Van Mander 1604; cat. tent. *De dageraad der Gouden Eeuw*, 154, 156, 165 noot 100.
- 40 Blok 1946, 41.
- 41 De Lange van Wijngaarden 1813, I.
- 42 De Jong 1985a, 204-207.
- 43 SAHM, ORA, inv.nr. 494: Transportboek, f. 286, 22-10-703.
- 44 De Jong 1985a, 207.
- 45 Voor de 'politieke' rol van de rederijders tijdens de Opstand: Van Boheemen en Van der Heijden 1994.
- 46 Docter en Van Delft 1992; Van Veen 1987.
- 47 Volgens Briels zouden de Goudse rederijders in de jaren zestig van de zestiende eeuw ontbonden zijn en pas weer in

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 14

- 1 Scheltema 1884-87a, 70.
- 2 Zie Sluijter 1999.
- 3 Schouten opperde dat wellicht al het talent in Gouda in de glasschilderkunst terecht kwam; niet onmogelijk, maar niet te bewijzen en ook geen sluitende verklaring: Schouten 1972, 388.
- 4 Van Tongerloo 1986.
- 5 Van Ruyven-Zeman 2000, 183-187, cat. 7.
- 6 Rijksen 1947; Abels 1999b.
- 7 Van Harten-Boers en Van Ruyven-Zeman 1997, 99-169; Abels 1999b, 7-10.
- 8 Abels 1999b, 18 en 21.
- 9 Walvis 1714, II, 85-90. Van Ruyven-Zeman e.a. 2002.
- 10 Van Dolder-de Wit 1998, 21-33 en 69-71. Door een gelukkig toeval werden een verloren gewaande tekening van Lepelaer in 1999 in New York teruggevonden en teruggebracht naar Gouda.

- 1581 vermeld worden. Dit is pertinent niet waar. Vgl. Briels 1974a, 26. De jaarlijkse subsidies aan De Goudsbloem zijn terug te vinden in de stadsrekeningen.
- 48 Stadsrekeningen over de betreffende jaren; Van Boheemen en Van der Heijden 1999b, 273-303. Er heeft in 1581 ook een feest in Delft plaatsgevonden, maar daar is Gouda niet geweest.
- 49 Van Boheemen en Vander Heijden 1999a, 274-292.
- 50 Van Boheemen en Van der Heijden 1999a, 292-e.v.
- 51 Van der Zwart 1992, 181.
- 52 Van der Zwart 1992, 181-182.
- 53 Het is de bedoeling dat de klokken in de toekomst naar de Sint-Janskerk in Gouda terugkeren.
- 54 Het hiernavolgende is ontleend aan Van Dolder-de Wit 1989c.
- 55 Schmidt 1999, 172-173.
- 56 De Jong 1985a, 198-199.
- 57 Huisman 1982.
- 58 Gierveld 1977.
- 59 Huisman 1982, 31-47.
- 60 Gierveld 1977, 146.
- 61 Ibidem, p. 283.
- 62 Abels 1995. Reactie: Klein 1995. Voorts is dankbaar gebruik gemaakt van mededelingen van J.G.J. van Booma te Woerden.
- 63 Mondelinge mededeling C.A.M. Lem. Zie voorts Schneiders 1997, 78-102 en 70-71.
- 64 Zie over het karakter van bibliotheken van vrouwenkloosters: Obbema 1996, 99-100; Margaretaklooster: 100 (maar met onjuiste veronderstelling dat de Latijnse boeken bewaard gebleven zijn). Testament Neeltje Goossensdr: SAHM, ONA, inv.nr. 27 (Puttershouck), f. 105-106.
- 65 Van Eeghen 1959-1960, 395.
- 66 Van de Venne 1983-1984. Van de Venne 1996. Over de boekenlijsten: Klein 1999, 144-148.
- 67 Van de Venne 1983-1984, nr. 4.
- 68 Over Hopkooper: Klein 1994, 33-36.
- 69 Zie voor Sceperus ook het hoofdstuk over de kerkgeschiedenis in deze periode. Deze Goudse persoonlijkheid, die veel invloed moet hebben gehad, verdient een afzonderlijke monografie. Een korte biografie geeft Abels 2001.
- 70 SAHM, LA, inv.nr. 4, f. 190r.
- 71 Abels 1995, 48.
- 72 Zie ook Briels 1974b.
- 73 SAHM, OAG, inv.nr. 195, Requestboeken, f. 18v-19: 21-1-1613.
- 74 Köhler 1995.
- 75 Het betrof: *Van den eenigen God ende synen sone Jesus Christus ...* [Gouda], [J. Tournay], 1618, 40. Weekhout 1998.
- 76 SAHM, OAG, inv.nr. 95: Kamerboek 1621, f. 27v.
- 77 Eigen cijfers: Tournay 2^e decennium 98; 3^e decennium 13. Goudse drukkers in totaal: 2^e decennium 138; 3^e decennium 24.
- 78 Boots 1997.
- 79 Privileges werden ook toegekend aan vertalers en auteurs van boeken, zodat het ook mogelijk is dat Vlacq en Rammasijn gelijkelijk als uitgever optraden. Omdat Rammasijn op dat moment aan het begin van zijn loopbaan stond, lijkt het echter waarschijnlijker dat hij alleen als drukker heeft gefungeerd.
- 80 Boots 1995a.
- 81 SAHM, ONA, inv.nr. 197 (losse stukken), 25 mei 1648.
- 82 SAHM, ONA, inv.nr. 202, f. 199, 1-8-1648.
- 83 Le Long 1732, 809-815 somt talloze schendingen van het octrooi op in de periode 1637-1656. Er waren meer dan 120 verschillende rooffdrukken. Voor Gouda noemt Le Long behalve de Rammasijnbijbel nog twee nadrukken: één in folioformaat in 1637 en één in klein octavoformaat uit 1644. In beide gevallen is de drukker niet bekend.
- 84 SAHM, OAG, inv.nr. 100, Kamerboek 1647, f. 29; OAG, inv.nr. 110, f. 88 en OAG, inv.nr. 100 (1649), f. 3
- 85 Briels 1974b, 402-405.
- 86 [John Locke], *Epistola de tolerantia ad clarissimum virum T.A.R.P.T.O.L.A., scripta à P.A.P.O.I.L.A.*, Goudae apud Justum ab Hoeve 1689; 120.
- 87 Barnouw 1963, 13-19.
- 88 Christoffel Pierson, *Rijm-gedagten op den loff van de wijdgeveerde nood*, Gouda 1671, 80. Een exemplaar troffen wij aan in een convoluut met drie Aeneas-vertalingen, die gedrukt zijn door Dyvoort.
- 89 SAHM, Trouwboek gerecht/schepenen dtb 54a 1620-1639, f. 12v: wed. mr. Andries Burier, Neeltgen Erasmus gaat op 19-9-1621 in ondertrouw met mr. Martinus Straffintvelt 'conrector in de Latijsche sgole deser stede'.
- 90 SAHM, OAG, inv.nr. 1303, stadsrekening 1656, f. 435v, 21-15-8 gld.
- 91 SAHM, Trouwboek gerecht/schepenen dtb 54b, f. 154v, 30-4-1651.
- 92 SAHM, ONA, inv.nr. 448, Adriaan Jongkindt, f. 317: 14-4-1663.
- 93 SAHM, Trouwboek gerecht/schepenen dtb 54c, f. 154v: 5, 7 en 19-4-1671
- 94 Over deze problematiek: De Vries en Van der Woude 1994, 689-696; Dekker, 414-443; Quat 1980, 46-64.
- 95 Boots 1995b.
- 96 Abels 1999a.
- 97 Huisman 1982.
- 98 Van Goinga 1999, 53, noot 160.
- 99 Van Goinga 1999, 100, 107, 118.
- 100 Gouda, 1712, 80.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 15

* Dit hoofdstuk is mede tot stand gekomen door de medewerking van Ludy Giebels en Nico Habermehl.

- 1 Van Dolder-de Wit 1990; Gruben 1993.
- 2 Akkerman 2001; Finaly 1996, 5-7.
- 3 Akkerman 2001; Hulshof 1993.
- 4 Griffioen van Waarder 1821.
- 5 Meischke e.a., 1997; 141-142; Smit 2001.
- 6 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2001.
- 7 Geselschap 1969.
- 8 Van Dolder-de Wit 1989a; Van Itterzon 1972.
- 9 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 1999.
- 10 Van den Berg 1992a; Denslagen 2001g.
- 11 Van den Berg 1993; Sprokholt 1996.
- 12 Habermehl 1988b.
- 13 Blijdenstijn en Stenvert 1994, 60-65.
- 14 Habermehl 1991.
- 15 Meischke e.a., 1997, 142-148.
- 16 Blijdenstijn en Stenvert 1994, 66-79.
- 17 Van den Berg 1993; Denslagen 1987; Habermehl 1989.
- 18 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2001; Smit 2001.
- 19 Van den Berg 1992a; Denslagen 2001h.
- 20 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2001; Kooyman-Tibbles 1979; Smit 2001.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 21 Habermehl 1988a; Sprokholt 1995; Van Velzen 1975.
- 22 Sprokholt 1995; Van Velzen 1975.
- 23 Giebels 1988.
- 24 Geselschap 1972h; Sprokholt 1995.
- 25 De Bock 1972; Sprokholt 1995.
- 26 Alkemade 1991; Alkemade 1992.
- 27 De Clercq 1975; Sprokholt 1995.
- 28 Griffioen van Waarder 1821
- 29 Scheygrond 1979, xvi.
- 30 Schrijvers 1955.
- 31 Pot 1949.
- 32 Büchner 1842.
- 33 Schouten 1983.
- 34 Denslagen 2001g.
- 35 *Monumentennota* 1994, 5.
- 36 Scheygrond 1979, onder Verlorenkost en Moordrechtse Verlaat.
- 37 Bik 1986a; Van Dam e.a. 1995; Denslagen 2001e.
- 38 Habermehl 1988b; Scheygrond 1979, onder Lombardsche Watertje en Nieuwe Markt; Sprokholt 1995.
- 39 Prak 1991.
- 40 Van den Berg 1992a; Blijdenstijn en Stenvert 1994, 86-103; Van der Woud 1997.
- 41 Van den Berg 1992a; Blijdenstijn en Stenvert 1994, 104-110.
- 42 Blijdenstijn en Stenvert 1994, 111-116.
- 43 Scheygrond 1979; Smit 2001c.
- 44 De Hoog 1993; Smook 1984.
- 45 Scheygrond 1981; Vreeken 2001.
- 46 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 2001, 26-28; Smit 2001c; Vreeken 2001.
- 47 De Bock 1972; Hamoen 1985; Sprokholt 1995.
- 48 De Clercq 1975, 107.
- 49 Ibidem, 108.
- 50 Ibidem, passim.
- 51 Knol 2000.
- 52 De Clercq 1975, 128.
- 53 Van Velzen 1975.
- 54 Dijkman 1988; De Jong 1941.
- 55 Scheygrond en De Jong 1951; Smook 1984, 95-98; Tiele 1938.
- 56 Smook 1984, 95-98.
- 57 Scheygrond 1981.
- 58 Scheygrond 1979; Smook 1984, 95-98.
- 59 Ibidem.
- 60 Habermehl 1988b; De Keijzer en Dekker 1988a; De Keijzer en Dekker 1988b; Scheygrond 1979.
- 61 Brouwers 1985.
- 62 Scheygrond 1979.
- 63 Scheygrond en De Jong 1951.
- 64 Ibidem.
- 65 Dijkman 1988.
- 66 Habermehl 1989.
- 67 De Bruijn en Dijker 1994; Groenendijk en Vollaard 1992.
- 68 *Kronnie Gouwe* 1995.
- 69 Scheygrond 1981.
- 70 *Stadsgids Gouda* 2002, 21.
- 71 De Hoog 1993; Vreeken 2001.
- 72 De Hoog 1993.
- 73 Het bedoelde plein is het Plesmanplein.
- 74 De auteur is hier niet duidelijk. Hij bedoelt de oostzijde van de wijk, dus de omgeving van de Bodegraafsestraatweg, en niet de oostzijde van het plein.
- 75 De Hoog 1993. De Hoog wijt het gebrek aan kwaliteit aan 'het ontbreken van vakmanschap en (...) de politieke wil om over raadsperiodes en verkiezingskoofts heen een goed idee voor de stad ook daadwerkelijk te realiseren'.
- 76 Douma 1998; Scheygrond 1981.
- 77 Alkemade 1991; Alkemade 1992; De Clercq 1975; Sprokholt 1995.
- 78 Van Dolder-de Wit en Sprokholt 1999; De Clercq 1975; Scheygrond 1984.
- 79 Sprokholt 1995.
- 80 Mens en Tjihuis 1999, 46.
- 81 De Keijzer en Dekker 1988b.
- 82 Bik 1982a; De Keijzer en Dekker 1988b; Smook 1984, 95-98.
- 83 Habermehl 1989.
- 84 Ibidem.
- 85 Ibelings, 1999.
- 86 Akkerman e.a. 1992.
- 87 Van den Berg e.a. 1999, 9; *Gouda Havenstad* 1987.
- 88 *Belvedere* 1999.
- 89 De stimuleringsregeling Wonen boven winkels is voor het eerst opgenomen in de Subsidieverordening Stadsvernieuwing 1994 en vervolgens in de Subsidieverordening Stedelijke Vernieuwing 2002. Het rolluikenverbod staat verwoord in de Richtlijnen Welstand. [Gemeente Gouda], Nota detailhandel (1997). 'Verboden reclameborden!', *Kvk magazine* (december/januari 2002), 40.
- 90 Gouda telde in 1999 meer dan 800 auto's per 1.000 inwoners van 18 jaar en ouder. Het landelijk gemiddelde lag in dat jaar iets boven de 400. Berekend op basis van statistische gegevens van het CBS. Habets 1999.
- 91 Kooijman 1984.
- 92 De Bruijn en Dijker 1994, 52-53; Van den Berg e.a. 1999, 9; Denslagen 2001h; De Keijzer en Dekker 1988a, 1988b en 1988c; Scheygrond 1981.
- 93 Vreeken 2001.
- 94 Harms 1977; Kompagnie 1996a, 115-116.
- 95 Vreeken 2001
- 96 Knol 2000; Hansen 1981; Hess 1981; Scheygrond 1981.
- 97 De Bruijn en Dijker 1994, 18-19; S. Eeftens, 'Opheffing knelpunt Gouda', *Op de rails* 58 (1990) 94-98.
- 98 De Hoog 1993.
- 99 *Voorbestemd* 1997.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 16

- 1 In 1805 telde Gouda 10.963 inwoners, gevolgd door een lichte stijging tot 11.419 inwoners in 1812, altijd nog 296 mensen minder dan zeventien jaar eerder, in 1795. Pot 1947. Met dank aan Nico Habermehl voor zijn informatie over de Bataafs-Franse periode.
- 2 De Kok 1964.
- 3 Büchner 1842, 6, 90.
- 4 *Rapport* 1869: 4.
- 5 Ibidem, 501.
- 6 *Verslag* 1859, 16 en *Verslag* 1862, 31.
- 7 Büchner 1842, 50.
- 8 *Verslag* 1861, 24.
- 9 *Verslag* 1867.
- 10 *Verslag* 1875.
- 11 De betreffende gegevens zijn gepubliceerd in: *Vijfjarig overzicht* 1882.

- 12 Evers 1882, 110.
- 13 Rombouts 1902, 98.
- 14 Ibidem, 101-102
- 15 Mackenbach 1992, 38-52.
- 16 Van Poppel 1992, 1-3.
- 17 Büchner 1842, 58.
- 18 Van Poppel en Nelissen 1999.
- 19 *Rapport* 1869: 5, 786.
- 20 Van Poppel en Nelissen 1999, 154-158.
- 21 Van Poppel en Van Solingen 2001, 52.
- 22 De Meere 1981, 415-416; Van Stuijvenberg 1981, 107-109.
- 23 Van Poppel en Willekens 1985, 260-273.
- 24 Van Poppel en Liefbroer 2001, 130-134.
- 25 Een voortschrijdend gemiddelde berekent het gemiddelde echtscheidingscijfer over een periode van een bepaald aantal jaren. Stel dat men wil weten wat het gemiddelde cijfer was over de periode 1840-1850, dan telt men de cijfers van deze jaren bij elkaar op en deelt het verkregen getal door 10 jaren. Datzelfde kan men doen voor de jaren 1841-1851, 1842-1852 enzovoort.
- 26 *Rapport* 1869: 5, 786.
- 27 Specifiek onderzoek naar de rol van de migranten in de Goudse samenleving is onlangs gestart; Balkema 2000; in bewerkte vorm gepubliceerd: Balkema 2001.
- 28 Beekink en Van Cruyningen 1995.
- 29 De vrijwillige medewerkers die hierbij hebben geholpen, zijn: W. van den Bosch, H.W. Hooimeijer, M.M.A.S. Kruishoop-Flamant, H. van Mansum-Topman, J.M. Rebel en C.E. Zwart-Hoogendoorn.
- 26 SAHM, Archief van de Commissaris van Politie 1816-1947 (1970), inv.nrs. 30 en 32; Verslag van den toestand der gemeente Gouda, jaargangen 1870-1900.
- 27 Denslagen 2001a, 220.
- 28 SAHM, Secretariearchief 1816-1920, inv. nr. 807.
- 29 Ibidem, inv. 1498.
- 30 Ibidem, inv.nr. 829.
- 31 SAHM, Verslag van den toestand der gemeente Gouda, 1903.
- 32 SAHM, Collectie Varia, inv.nr. 133.
- 33 Deze opheffing was landelijk. De defensieve waarde van de schutterijen werd niet langer door het Departement van Oorlog ingezien.
- 34 R. van der Wal, *Militaire bijstand bij de handhaving en het berstel van de openbare orde* (proefschrift; verschijnt eind 2002).
- 35 O.G. Heldring 1881, 233-241; Kompagnie 1999; zie ook: Van Dolder-de Wit 1990; Bik 1986 en Craandijk 1888, 4.
- 36 Kompagnie 1995, 10.
- 37 Geselschap 1963b.
- 38 SAHM, Adresboekje 1860.
- 39 SAHM, Verslag Goudsche Gemeenteraad, 20 mei 1890, 9.
- 40 Ouvry 1986, 42.
- 41 *Goudsche Courant* (20-23 juli 1883); NA, Archief Kabinet Binnenlandse Zaken, inv.nr. 299; zie ook het hoofdstuk 'De weg en de waarheid in het leven'.
- 42 NA, Archief Ministerie van Justitie 1815-1876, inv.nr. 1295.
- 43 Van der Velden 2000.
- 44 De Wit 2000.
- 45 Van der Tang 1985, 60.
- 46 Van der Velden 2000.
- 47 Kompagnie 1994.
- 48 Van der Tang 1985, 75.
- 49 Ibidem, 77.
- 50 Ibidem, 82.
- 51 Kompagnie 1996a, 39.
- 52 *Goudsche Courant* (20 mei 1919).
- 53 Kompagnie 1996a, 47.
- 54 Laarman 1994, 51.
- 55 Kompagnie 1996a, 47.
- 56 *Goudsche Courant* (20 juni 1931).
- 57 SAHM, Verslag Goudsche Gemeenteraad, 21 december 1926.
- 58 *Goudsche Courant* (22 december 1926).
- 59 De kwestie rond het wanbeheer duurde van september tot december en werd ook in 1927 nog regelmatig aan de orde gesteld. Op 7 september roerde de SDAP-fractie het thema voor het eerst aan. (SAHM, Analytisch Verslag van het Verhandelde door de Raad van de Gemeente Gouda, 1926).
- 60 *Goudsche Courant* (20 juni 1931).
- 61 *Goudsche Courant* (6 juni 1931).
- 62 *Goudsche Courant* (25 juni 1931).
- 63 Ibidem.
- 64 *Goudsche Courant* (6 juli 1933).
- 65 *Goudsche Courant* (15 juli 1933).
- 66 *Goudsche Courant* (12-15 juli 1933).
- 67 Van Dam e.a. 1995, 28-30.
- 68 Ibidem, 31-35.
- 69 SAHM, Dagboek James.
- 70 *Goudsche Courant* (14 mei 1940).
- 71 Van Dam e.a. 1995, 51, 71.
- 72 Ibidem, 80.
- 73 Van Dam 1996, 29-30.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 17

- 1 Schama 1986, 238.
- 2 SAHM, OAG, inv.nr. 248.
- 3 Ibidem, inv.nr. 223.
- 4 Ibidem.
- 5 Hoogendijk jr. 1990, 54.
- 6 SAHM, OAG, inv.nr. 248.
- 7 Treu 1968, 17; Van Dam 1998.
- 8 Voor verdere details over de vervolging van predikanten zie het hoofdstuk 'De weg en de waarheid in het leven'.
- 9 Hoogendijk jr. 1990, 55.
- 10 Kossman 1986, 83-85.
- 11 De Rouville 1989, 15.
- 12 Ibidem, 16.
- 13 De Rouville 1989, 22.
- 14 Formeel werd het ontslagbesluit van 7 april pas op 26 oktober door de raad ongedaan gemaakt.
- 15 De Rouville 1989, 22.
- 16 Kooijman 1984, 62; Schouten 1977, 33.
- 17 Prins 1991, 13.
- 18 Prins 1994.
- 19 Prins 1993, 77.
- 20 Ibidem, 80-81.
- 21 Ibidem, 82.
- 22 Ibidem, 84.
- 23 L.F. van Loo 1992, 187.
- 24 SAHM, Overzichten ambtenaren jaargangen 1835 t/m 1845.
- 25 Tot 1851 werden de provincies bestuurd door gouverneurs. In 1851 werd de functie van Commissaris des Konings ingevoerd. (Nationaal Archief, Archief Ministerie van Justitie 1815-1876, inv.nr. 4670).

- 74 Van Dam e.a. 1995, 82; SAHM, Collectie A. Schrijvers; SAHM, Collectie Oorlogsdokumentatie, inv.nr. 433.
- 75 Het werk van de LO en van de andere verzetsgroepen is gedetailleerd beschreven in: Van Dam e.a. 1995.
- 76 De Bijzonder Vrijwillige Landstorm was in november 1918 opgericht als militaire vrijwilligersmacht. Haar taak was op te treden bij een mogelijke revolutieopgong van de zijde van de socialisten en communisten. De Landstorm bleef tot aan de oorlog voortbestaan.
- 77 Van Dam e.a. 1995, 132.
- 78 Ibidem, 190-192.
- 79 Kortekaas e.a. 1995.
- 80 SAHM, Dagboek James, 38.
- 81 Van Dam e.a. 1995, 228.
- 82 Ibidem, 237.
- 83 Feitelijk hadden zij de in 1937 door de regering vastgestelde aanwijzingen voor ambtenaren, werkende onder een bezetting van een vreemde mogendheid, opgevolgd. Volgens die aanwijzingen konden de ambtenaren door in functie te blijven een maatschappelijke chaos voorkomen. Pas wanneer zij met hun werkzaamheden de vijand al te veel dienden, moesten zij hun functie neerleggen.
- 84 Van Dam e.a. 1995, 234.
- 85 SAHM, Dagboek James, 42.
- 86 Schults 1999, 51-55.
- 87 Dat onderzoek zou kunnen worden gedaan in de archieven van de Bijzondere Rechtspleging die zich bevinden bij het Nationaal Archief in Den Haag.
- 88 SAHM, Dagboek James, 38.
- 89 Hermens 1992, 350; Compagnie 1996a, 81-83.
- 90 Smink 1994, 3.
- 91 Ibidem, 7-8.
- 92 SAHM, Collectie Varia; SAHM, Archief van de Kritiese Siroopwafel, inv.nr. 3.
- 93 *Nota Bloemendaal* (Gouda 1975).
- 94 SAHM, Collectie Varia; SAHM, Archief van de Kritiese Siroopwafel, inv.nr. 18.
- 95 SAHM, Collectie Varia.
- 96 *Goudsche Courant* (13 april 1979).
- 97 SAHM, Collectie Varia.
- 98 Ibidem, inv.nrs. 10, 620-625 (Verkiezingspropaganda).
- 99 *Goudsche Courant* (3 maart 1994).
- 100 Van Raalte 1999.
- 101 Smink 1995, 114-116.
- 102 Interview met oud politiemann J. Postma, april 1998, afgenomen door de auteur.
- 103 'De politie heeft geen gezag meer'. Interview met oud-chef recherche J. Visbeen, *Goudsche Courant* (31 december 1999).
- 104 Interview met mr. D. Hart, *Goudsche Courant* (16 november 1981).
- 105 *Goudsche Courant* (22 januari 1982).
- 106 De criminaliteitsladder werd jaarlijks gepubliceerd door het weekblad *Panorama*. Dat de *Panorama* niet als meest betrouwbare wetenschappelijke bron mag worden aangemerkt is juist. Dat neemt niet weg dat de publicatie van de criminaliteitsladder bijzonder effectief was en het veiligheidsbeeld van de burger sterk beïnvloedde.
- 107 Terlouw en Susanne 1990.
- 108 Interview met Hans Hamman, bureauhoofd Halt, d.d. 14-02-2001, afgenomen door de auteur.
- 1 NA, Collectie Goldberg, inv.nr. 44, Jacobus van Geelen aan Goldberg op 15-7 1806.
- 2 Ibidem, inv.nr. 27, Journaal van Goldberg (1800).
- 3 Van Hogendorp 1854, 266.
- 4 NA, Collectie Goldberg, inv.nr. 45, Generaale lijst van alle Fabriquen en Trafiquen van het voormaalg Gewest Holland (1796/1797).
- 5 Volgens de door het Goudse stadsbestuur gedane opgaven voor een landelijke enquête over de toestand van industrie en manufacturen in 1812. Zie voor verdere gegevens: De Wit 1996b. In het algemeen zijn de opgegeven cijfers slechts als indicaties op te vatten. Andere bronnen uit 1812 geven sterk afwijkende gegevens te zien.
- 6 De Wit 1996b, 56.
- 7 In 1812 richtte de commissaris van de pijpenfabrieken en pijpenhandel een verzoek tot Napoleon waarin hij wijst op het belang van een vrije door- en invoer in Pruisen, vrijdom van impost op steenkolen en een remissie van de verpanding op de fabrieken (volgens Duco 1978, 26).
- 8 De zeepziederijen ging het 'tamelijk wel' (De Wit 1996b, 62-79). Overigens wordt in deze inventarisatie voor de pijpmakerijen niet minder dan 3.500 werknemers opgenomen, waarbij mannen, vrouwen en kinderen bij elkaar zijn opgeteld.
- 9 Het beeld dat in de 'Alphabetische staat der fabrieken, trafieken en handelsbedrijven te Gouda, 1 juli 1824' en die van 18 augustus 1826 worden gegeven is iets gedifferentieerder dan het onderzoek uit 1816. Naast de vele kwijnende bedrijven, zijn er ook verschillende die 'matig' draaien (De Wit 1996b, 80-95).
- 10 In 1835 werd een volmolen tot wateroliemolen omgebouwd, en ging er een nieuwe tras- en snuifmolen draaien. In 1836 werden een fijnstokerij, een houtzagerij en een katoenweverij gevestigd. Dit laatste bedrijf werd al in 1838 naar 'elders' verplaatst, omdat er niet voldoende 'goede werklieden' konden worden gevonden (SAHM, Gemeentebestuur, inv. nr. 802, Jaarverslagen 1827-1850).
- 11 De Meere 1982, 33.
- 12 Büchner 1842, 51.
- 13 Duco 1978, 158. Duco wijst er terecht op dat deze cijfers met voorzichtigheid moeten worden gehanteerd. De genoemde cijfers zijn te vinden in de Goudse jaarboekjes; deze registreerden niet direct de wijzigingen van het aantal bedrijven.
- 14 Zo wees de Kamer van Koophandel in 1816 op de rechten die moesten worden betaald op de aangevoerde grondstoffen en de tol die in andere provincies en het buitenland op de Goudse pijpen werd geheven. In 1820 beklagden de pijpmakers zich over de hoogte van de patentsom (een belasting op bedrijven). (Duco 1978, 27).
- 15 In 1824 vermeldt de staat der fabrieken hierover: 'geen buitenlandse aanvraag'. In 1826: 'weinig buitenlandse verzending'. De Wit 1996b, 85 en 93. Zie voorts: Van den Bogaerde de ter Brugge 1845, 46-47, en: Drieling 1829, 83.
- 16 SAHM, Gemeentebestuur 1816-1920, inv.nr. 802, Jaarverslagen 1827-1850. De pijpmakers en garenbedrijven hadden in 1835 afspraken met de Nederlandsche Handel-Maatschappij gemaakt over het vervoer van hun producten. Niet duidelijk is of deze overeenkomst voor de Goudse bedrijven voordelen heeft gebracht.
- 17 Over de algemene uitvoer van tabakspijpen in 1846 zie: Bruyn Kops 1857, 3.
- 18 SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nr. 1711, Staat der Fabrieken, Trafijken en Bedrijven (1848).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 18

- 19 Duco 1980, 138.
- 20 Büchner 1842, 54.
- 21 Tussen 1846 en 1855 bedroeg de uitvoer van pottenbakkerswerk resp. f 47.000, f 52.000, f 45.000, f 91.000, f 88.000, f 82.000, f 52.000, f 98.000, f 91.000 en f 138.000 (Bruyn Kops 1857, 3).
- 22 Büchner 1842, 51.
- 23 SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nr. 802, Jaarverslagen 1827-1850.
- 24 SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nr. 1711, Staat der Fabrieken, Trafijken en Bedrijven (1848).
- 25 De Wit 1996a. Het bedrijf maakte gebruik van een rouleau-drukmachine.
- 26 De Wit, *De industriële ontwikkeling van Gouda 1814-1914*, ongepubliceerd paper, 3.
- 27 SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nr. 802, Jaarverslagen 1827-1850.
- 28 Ibidem, inv.nr. 1711, Staat der Fabrieken, Trafijken en Bedrijven (1848).
- 29 Voor het verloop van het productieproces, zie: Bemelmans 1987.
- 30 SAHM, Gemeentebestuur 1816-1920, inv.nr. 1711, Staat der Fabrieken, Trafijken en Bedrijven (1848).
- 31 De pijpmakerijen bleven 'kwinvend', maar de kleingarenfabrieken draaiden 'redelijk', de overige werkten 'gunstig'. De aardappelfabriek had dag en nacht gewerkt, maar verminderde nu de productie (SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nr. 802, Jaarverslagen 1827-1850).
- 32 Van Zanden en Van Riel 2000, 309-310; Camijn 1987, 131-132.
- 33 In 1871 waren er in de kaarsenfabriek 388 mensen werkzaam, in 1881 489, in 1890 433, in 1900 490 (Wessels 1939, 84).
- 34 Het aantal werknemers in de blekerijbedrijven nam toe van 127 in 1876 tot 199 in 1899. De bouwbedrijven telden in 1889 621 arbeiders, tien jaar later 680 arbeiders (Wessels 1939, 31 en 65).
- 35 *Nederborst* 1932, 8-13.
- 36 Wessels 1939, 68.
- 37 Sluyterman 1983, 17-19.
- 38 Van der Tang 1985, 20.
- 39 Wessels 1939, 94 en 101.
- 40 In 1875 bedroeg het exportvolume 466.209 kg ter waarde van f 93.242; in 1898 was het exportvolume gedaald tot 90.254 kg met een waarde van f 18.104 (Wessels 1939, 52).
- 41 Goedewaagen gebruikte aan het eind van de negentiende eeuw ook een gasmotor voor de aandrijving van de kleimolen (Duco 1980, 117).
- 42 Wessels 1939, 50; Van der Tang 1985, 9.
- 43 Van der Tang 1985, 13.
- 44 Voor de uitvoer van ruwe garen uit hennep, vlas en werk zie: Bruyn Kops 1857, 21-22, en: *Staatkundig en staathuishoudkundig Jaarboekje 1861*. Amsterdam 1861, 177-178.
- 45 In 1981 is de productie in de Garensponnerij gestopt, terwijl de gebouwen al in 1975 in beheer van de gemeente waren gekomen (Van Genuchten 2001, 398). In 1985 werd een klein deel van de panden van de Garensponnerij, dat in tegenstelling tot de rest van de gebouwen niet was gesloopt, ingericht tot een buurt- en welzijnscentrum. Minister E.C. Brinkman van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur verrichtte toen de opening.
- 46 *Garensponnerij* 1961, 4-5, 100.
- 47 De nijverheid bood toen aan 4.394 mensen werk (53,4 % van de beroepsbevolking), handel en verkeer aan 2.057 mensen (25%), niet-commerciële diensten aan 1.382 mensen (16,8 %) en landbouw en visserij aan 287 mensen (3,4%. Losse werklieden (99) (1,2%) completeerden de beroepsbevolking (CBS 1902, 384-385).
- 48 Ibidem 354-379.
- 49 In 1855 bedroeg het gemiddeld aantal arbeiders per bedrijf in de aardewerkindustrie plm. 15, in 1871 plm. 25, in 1881 plm. 65. Voor de garende industrie zijn deze cijfers resp. plm. 25, plm. 23, en plm. 48 (Wessels 1939, 29).
- 50 In 1886 beschikten 58 bedrijven over gezamenlijk 81 stoommachines met een totaal vermogen van 556 pk. In 1891 bedroegen deze cijfers resp. 60, 85, en 464 pk, in 1896 resp. 52, 81 en 706 pk (*Gemeenteverslagen 1886, 1891, 1896*).
- 51 Het gemeentelijk jaarverslag van 1845 vermeldt dat dit een goed jaar was, met dagelijks toenemende handel (SAHM, Gemeentebestuur, inv.nr. 802, Jaarverslagen 1827-1850).
- 52 Büchner 1842, 55. Over het aantal schepen dat de twee grote sluisen passeerden, zie: SAHM, Gemeentebestuur 1816-1920, inv.nr. 1729.
- 53 Zo telde de stad in 1848 40 bakkerijen, 20 koekbakkerijen, 16 slagerijen en 6 varkenslagerijen (SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nr. 1711, Staat der Fabrieken, Trafijken en Bedrijven (1848)).
- 54 Voor cijfers over de botermarkt, de hoeveelheden aangeboden kaas, het aantal aangevoerde runderen en kalveren, de paardenmarkt en het aantal aangevoerde schapen en lammeren, zie: Wessels 1939, 135-147.
- 55 Over het aantal schepen dat in 1860 tot en met 1894 de Mallegatsluis en de IJsselhavensluis passeerde, zie: Wessels 1939, 188, en CBS 1902, 386-387.
- 56 Wessels 1939, 187-188.
- 57 SAHM, Gemeentebestuur, inv.nr. 820, Jaarverslagen 1827-1850.
- 58 Schouten 1969, 80-82. De stoomtramverbinding tussen Gouda en Bodegraven werd in 1882 geopend; tien jaar later werd deze door een dienst per paardetram vervangen.
- 59 SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nrs. 1187-1206, Ontvangsten en uitgaven 1832-1851.
- 60 Schouten 1969, 81.
- 61 SAHM, Gemeentebestuur Gouda 1816-1920, inv.nrs. 1165-1205, Rekeningen van ontvangsten en uitgaven 1811-1850. De uitgaven van de gemeenten schommelden in deze periode tussen f 99.353 (1811) en f 175.618 (1842). Laatstgenoemd jaar was samen met 1812 (f 173.674) een uitschieter, want slechts vier jaar kwamen de uitgaven boven de f 130.000.
- 62 SAHM, SA 1816-1920, inv.nrs. 1496-1497. Van de 386 aanvragen werden er in totaal zes geweigerd. Drie geweigerde aanvragen werden in hoger beroep bij KB alsnog gehonoreerd. Een geweigerde aanvraag uit 1884 werd het jaar daarop door de gemeente in tweede instantie toegelaten.
- 63 SAHM, SA, inv.nr. 1496 B.
- 64 Veldheer 1994, 49.
- 65 *Gemeenteverslagen 1851-1870*.
- 66 De Wet op het Domicilie van Onderstand uit 1818 bepaalde dat de kosten van een armlastige die bijstand kreeg voor rekening van de domiciliegemeenten kwamen, d.w.z. de plaats waar een arme was geboren of waar hij de laatste vier jaar had gewoond. In Gouda werden niet alleen gemeentelijke armeninrichtingen gefinancierd, maar kregen ook particuliere armeninrichtingen gemeentelijke subsidies.
- 67 Zo werd tussen 1808 en 1811 de firma Van Wijn gesubsidieerd. Ook een beukmolen kreeg subsidie.

- 68 In 1900 waren dit de volgende bezoldigde functionarissen: 12 ambtenaren ter secretarie, 24 wijkmeesters, 1 aanplakker, 11 belastingambtenaren, en personeel in de haven en de Waag: 33 bij de fabricage (openbare werken) waaronder 18 sluis- en brugwachters, 30 bij de gasfabriek, waarvan 8 lantaarnopstokers; 14 bij de geneeskundige dienst; 22 politieambtenaren; 8 voor diverse taken (en een aantal zonder bezoldiging); 122 bij onderwijsinstellingen; 11 in de geneeskundige dienst voor armen. Totaal: 288.
- 69 *Gemeenteverslagen 1851-1875.*
- 70 *Gemeenteverslag 1886.*
- 71 Camijn 1987, 86.
- 72 Voor het verloop van het aantal gebruikers, resp. gasmeters en de tarieven, zie: SAHM, Commissie van Gemeentelijke Verlichting 1887-1916, inv.nrs. 2099-2100, Jaarverslagen; Kooij 1980, 271.
- 73 In 1886 stonden er in drie, in 1900 in 25 Goudse bedrijven gaskrachtmotoren (*Gemeenteverslagen 1880-1900*).
- 74 Dil en Homburg 1993, 133.
- 75 In 1901 stonden er in Gouda 383 lantaarns; 346 daarvan hadden gasgloeilicht (SAHM, Commissie voor de Gemeentelijke Lichtfabriek, inv.nr. 2100, Jaarverslag over 1901).
- 76 Straatverlichting door elektrische boog- of gloeilampen had twee voordelen boven gasverlichting. Zij kon centraal worden bediend en ze was bedrijfszekerder (Kooij 1980).
- 77 Klapwijk en Smit 1988, 64.
- 78 Er waren in 1900 3979 aansluitingen op het waterleidingnet (*Gemeenteverslag 1900*).
- 79 Camijn 1987, 89.
- 80 Ook en vooral onderwijs behoort daartoe. Een adequaat scholingsniveau van de beroepsbevolking is een belangrijke voorwaarde voor economische groei.
- 81 *125 jaar Viruly.*
- 82 Bij de productie van harde zeep gebruikte men grondzeep als basis. Na het zieden werd de grondzeep uitgezouten en soda erdoorheen geroerd. De soda werd door het bedrijf zelf gemaakt (Bemelmans 1987).
- 83 Ibidem, 8-17. Op de gevel van het gebouw van Uniqema staat nog de naam Viruly.
- 84 De in 1803 geboren Van Iterson kreeg in 1828 toestemming zich als apotheker te vestigen (Grendel 1957, 385 en 412).
- 85 *Namelijk Werktuigkunde voor den apotheker* van de hand van F. Mohr. Ibidem, 411.
- 86 Werkman 1958.
- 87 Over 1883 werd 24,3% uitgekeerd, over 1886 50%, over 1892 42%, over 1894 29%, over 1895 25%, over 1896 23%. 1884 was een negatieve uitschieter met 5%. Ibidem. Uit erfenisgelden lieten twee dochters van Van Iterson het Van Iterson Ziekenhuis bouwen, dat in 1910 zijn deuren opende.
- 88 *Gemeenteverslag 1896.*
- 89 Wessels 1939, 85 en 90.
- 90 Werkman 1958.
- 91 Wessels 1939, 87.
- 92 **Aantal werkzame personen in Gouda, 1950**
	Aantal	percentage
Nijverheid	8598	68,1%
Handel	3120	24,7%
Verkeer	904	7,2%
<i>Totaal aantal</i>	<i>12624</i>	<i>100%</i>

Aantal bedrijfsvestigingen in Gouda per economische sector, 1950

	Aantal	percentage
Nijverheid	942	46,5%
Handel	888	43,8%
Verkeer	196	9,7%
<i>Totaal aantal</i>	<i>2027</i>	<i>100%</i>

(Bron: Algemene Bedrijfstelling 1950 deel 4, Zeist 1956).

- 93 Na 1930 verloopt de industriële ontwikkeling van Gouda trager dan in diverse andere Zuid-Hollandse steden. De industriële ontwikkeling van Gouda e.o., gemeten naar het aantal personen werkzaam in de nijverheid, is minder dan bijvoorbeeld in steden als Vlaardingen (198,8), Schiedam (188,7), Dordrecht (166,2) en Delft (160,1). Worden de 'omstreken' niet meegeteld dan is Gouda's industriële ontwikkeling ook nog minder dan die van steden als Leiden (146,8), Den Haag (147,3) en Rotterdam (144,8). Dus: de industriële ontwikkeling van Gouda tussen 1930 en 1950 liep behoorlijk achter bij de rest van de Zuid-Hollandse steden. Dit patroon is terug te vinden in de getallen die de industriële concentratie weergeven. Stond Gouda in 1930 nog op de hoogste plaats, slechts op afstand gevolgd door de nummers twee en drie van Zuid-Holland: Schiedam (160,27) en Delft (155,39), in 1950 was de situatie heel anders. Schiedam verdringt Gouda van de eerste plaats met een industriële concentratie van 179,79 en de tweede plaats wordt nu bezet door Delft (152,24).

Industriële ontwikkeling Gouda e.o. 1930-1950

	1930	1950	Indexcijfer (1930=100)
Aant. pers.werkzaam in de nijverheid	7947	12035	151,4
Industriële concentratie	165,59	152,96	138,4*
	181,44*	148,79*	

*Dit voor alleen Gouda zonder 'omstreken' (Moordrecht en Waddinxveen).

(Bron: *Kwartaalbericht van het Economisch-technologisch instituut voor Zuid-Holland*, 1 oktober 1951).

- 94 Voor Gouda (1989): gemeenteverslag 1989. Voor Nederland (1990): Delta 3, p.14.
- 95 Wessels 1939, 36.
- 96 Ibidem.
- 97 *Op + onder het maaiveld* (N.V. tot Aanneming van werken v/h H.J. Nederhorst (Gouda 1972) 5.
- 98 *Nederborst* 1932, 7-8, 11.
- 99 Wessels 1939, 12-13.
- 100 *Op + onder het maaiveld*, 6.
- 101 *Nederborst* 1932, 18-19.
- 102 *Op + onder het maaiveld*, 6.
- 103 Ibidem, 9.
- 104 Uitspraak van ir. Spierenburg in *Op + onder het maaiveld*, 9 (1971).
- 105 Haank en De Lange 1979, 19-21.
- 106 Ibidem, 11.
- 107 Ibidem, 15.
- 108 Ibidem, 12.
- 109 Lakeman z.j., 39, 41.
- 110 www.uniqema.com.
- 111 *Eenwig Gouda*, 137.
- 112 Website: www.uniqema.com.
- 113 Hoekstra 1988.
- 114 *Eenwig Gouda*, 135.
- 115 Wessels 1939, 84.

- 116 Janssen 1992.
117 Hoekstra 1988.
118 *Eeuwig Gouda*, 136-137.
119 Ibidem.
120 Cammel 1994, 18; *Eeuwig Gouda*, 33; Kompagnie 1994, 123-132.
121 Website VVV Gouda, 2002.
122 Ibidem.
123 Van Hogendorp 1854, 266.
124 Wessels 1939, 133.
125 Ibidem, 134-135.
126 Ibidem.
127 Ibidem.
128 Van Dam en Habermehl 1988, 22-24; Van den Berg 1993, 16.
129 Funke 1999, 11.
130 Ibidem, 37.
131 Ibidem, 44-45.
132 Ibidem, 51-52.
133 Ibidem, 126.
134 *De Raad voor de financiële verbouwingen, advies van de Raad inzake de bekostiging van de economische functie van gemeenten aan de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken mevrouw A.G.M. van de Vondervoort en de staatssecretaris van Financiën, 21 juli 1998*.
135 Interview Harms, Gouda (Wilde Wingerdlaan 14), 26 september 2001, afgenomen door auteur van deze bijdrage.
136 Elzinga 2000.
137 Ibidem.
138 Website van het ministerie van Financiën.
139 *Eeuwig Gouda*, 93.
140 Interview ex-wethouder R. Harms.
141 Ibidem. Toegelicht in een email aan de redacteur (maart 2002).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 19

* Met dank aan Henny van Dolder, Koen Goudriaan en Marjo van Loon voor hun commentaar. Dank ook aan Janny Kompagnie-Smid voor het meelesen en becommentariëren van alle hoofdstukken. De steun van Henny van Dolder bij het maken der onderschriften voor de illustraties was onontbeerlijk.

- 1 Büchner 1842, 14, 15.
2 Korstanje 1982, 125-136. Zie ook Lafeber 1967.
3 De Jong z.j.
4 Mak 1999, 43-44.
5 Ouvry 1987, 183-194.
6 Klein 2000, 37-39.
7 Smit 1941, 142-149.
8 Büchner 1842, 16-18, 29-33, 103-105.
9 In dit hoofdstuk zal de aandacht vooral gericht zijn op de lagere sociale standen en klassen vanuit de gedachte dat de hogere in hoofdstukken als die over politiek, de kerken en de cultuur vanzelf meer aan bod komen dan de lagere.
10 Brugmans 1978, 97, voorts: 109, 115, 125.
11 Büchner 1842 51-52, 59-60, 80-81; zie ook de bijdrage 'De toe- en afname der bevolking' van Frans van Poppel; Schouten 1980, 159-165; Bik 1989a, 17-20.
12 De Swaan 1990, 38-39.
13 De Rooy 1978; Berger 1936.
14 Speet 1987, 134-147.
15 Van Loo 1987a.
16 Speet 1987, 144; Van der Mark-Hoevers 1992, 88-89.
17 Geselschap 1982d, 121-124.
18 'Kwart eeuw Wijkcentrum 't Wiel', *Goudsche Courant* (20 januari 1997).
19 Van Dolder-de Wit 1989b, 145-159.
20 Van Hogendorp z.j., 266-267.
21 Büchner 1842, 39-45.
22 Mannens, 2000; Riel 1981. In deze scripties wordt niet aangetoond dat de armoede in Gouda in de eerste helft der 19e eeuw schrijnender was dan elders. Wel blijkt dat min of meer uit de bijdragen in dit boek over demografie en economie.
23 Straub 1993; Wuis 1992, 76-79.
24 *Gemeenteverslag* 1866, p. 75.
25 Speet 1987, 145-146; Schouten 1977, 94; Van der Mark-Hoevers 1986.
26 Kompagnie 1994; Kompagnie 1996.
27 Visser e.a. 1989, 23.
28 Schouten 1977, 102; Speet 1987, 134-146.
29 Geselschap 1972f, 241-286; De Wit 1989b, 62-67; Prins 1997, 52-54.
30 Büchner 1842, 69.
31 Wittekoek-Ottevanger 1988, 85-100 (citaat op 89); Fuchs 1979.
32 AHGG, Acta Kerkenraad 1844-1847 betreffende het Vereenigd Wees- en Aalmoezeniershuis.
33 Visser e.a. 1989, passim; 'Weeskinderen kregen scholing en muzieklessen. Gouda een eeuw geleden: een stad in opbouw', *Goudsche Courant* (31 december 1998).
34 Bik 1955, 93, 94.
35 Van der Mark-Hoevers 1992.
36 Van Heel 1949a, 39-52; het citaat uit: Geselschap 1972e, 219.
37 Geselschap 1972e, 219-239.
38 Helbers 1941, 65-70. Andere bijdragen over Goudse hofjes zijn verschenen van de hand van Henny van Dolder-de Wit in afleveringen van de *Tidings* in 2000 en 2001.
39 Kompagnie 1996, 55-57; Van der Tang 1985.
40 Van Dolder-de Wit 1991a, 33.
41 Speet 1987, 134-146.
42 Büchner 1842, 3-7; Schouten 1977, 97.
43 Kooijman-Tibbles 1992, 327-344.
44 Bik 1955, 368-371; Bik 1998, 86-88.
45 Ibidem, 145-146.
46 Ibidem, 327, 377, 392.
47 Bik 1972, 183-217; Van Loon 1986.
48 Büchner 1842, 9, 10, 27.
49 Schouten 1842, 189-192; Mannens 2000; Jan van Dam en Henkjan Sprokholt, 'Van slootwater tot leidingwater', *Goudsche Courant* (28 november 1998).
50 Kompagnie 1995, 8-19 en 36-47; Kompagnie 1998 en Kompagnie 1999.
51 Grendel 1957; Algera-Van der Schaaf 1988.
52 Bik 1972, 183-217; Bik 1955, 407; Habermehl 2002.
53 Schouten 1980, 145-149; Meter 1949, 129-137; Bik 1989a, 57-64.
54 Bik 1955, 410.
55 Van der Veen 1994; Wittekoek-Ottevanger 1997, 1-31; Wittekoek-Ottevanger 1988, 85-100.
56 Mesander 1988, 11-70; Van der Saag 1988, 71-83; Wittekoek-Ottevanger 1988, 85-100.
57 Wittekoek-Ottevanger 1997, 1-31; Bik 1972, 183-217. Voor een vergelijking tussen een Amerikaans en een Gouds ziekenhuis, zie Van der Sande 1959.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 58 Met dank aan de afdeling Voorlichting van het Groene Hart Ziekenhuis.
- 59 Van der Heyden 1994, met Addendum; Mesander 1988, 11-70; Ellenbroek, 1997.
- 60 Bik 1972, 183-217.
- 61 IJsselstein 1995.
- 62 Griffioen van Waarder 1821-1822, 16-17.
- 63 Van Dolder en Sprokholz 1997, 9.
- 64 Geselschap 1972g, 365-380.
- 65 Büchner 1842, 71-74.
- 66 *Gemeenteverslag* 1877.
- 67 Schouten 1980, 151-157; Van Dolder en Sprokholz 1997, 28; 'Vergeten monument voor een Goudse', *Goudsche Courant* (28 september 1996).
- 68 Van Dolder en Sprokholz 1997, 10.
- 69 Ibidem, 23-24; 80 jaar R.K. Basisschool St. Aloysius School (z.pl. 1986); *Monumentenzorg & Archeologie*. Gemeente Gouda, Nieuwsbrief 17 oktober 1999.
- 70 Van Dolder en Sprokholz 1997, 20-22.
- 71 Ibidem, 8-16, 30.
- 72 Met dank aan Nico Habermehl voor diens informatie.
- 73 Kesper en Geselschap 1964.
- 74 Den Haan en De Groot 1989, 67-80.
- 75 *Rijks HBS/MMS 125 jaar RSG Gouda* 1990; *Een eeuw in honderd jaartallen* 1965.
- 76 *40 Jaar De Driestar; Herinneringen bij een opening 'De Driestar' VWO – HAVO – MAVO* (z.pl. 1987).
- 77 Bosma 1997; Bosma 1995, 12-24.
- 78 *Goudsche Courant* (26 april 2000). Dit alles betreft het schooljaar 1998/1999; Gemeenteverslag 1975; Charlotte van Dael en Karianne Vermaas, 'Nieuwkomers in Gouda. Onderzoek naar de geschiedenis van migratie', *Magazijn* Universiteit Utrecht (juni 2000, nr. 2), 6-7; Balkema 2000; in bewerkte vorm: Balkema 2001.
- 14 *Predikanten hervormde gemeente van Gouda 1837-1998* (Gouda 1998).
- 15 Schouten 1977, 171-175; Muylwijk e.a. 1987, 7-21; de aanduidingen Christelijk Afgescheiden Gemeente en Christelijke Afgescheiden Gemeente worden vaak verward; hier wordt aangehouden Christelijke Afgescheiden Gemeente, omdat dit genootschap bij Koninklijk Besluit van 16 oktober 1841 onder die naam werd erkend.
- 16 Schouten 1977, 175-176.
- 17 Schalk 1977; Muylwijk e.a. 1987, 7-43; Schouten 1977, 175-176.
- 18 Van Wieringen 1984. Ook dit boekje begint met 'nieuw leven' in 1836.
- 19 Van der Meiden 1993; *Bevindelijk gereformeerden* 1993; Huisman 1978, 29-71; Pas, De Visser en Witvliet 1985; *Leven en leer van dr. C. Steenblok* 1967; Zwemer 1992; Dekker en Peters 1989.
- 20 *Legering* z.j.
- 21 H. Algra, *Het wonder van de 19e eeuw* (Franeker 1966) 144, geciteerd in Westerduin z.j., 15.
- 22 Dank aan prof.dr. Fred van Lieburg en prof.dr. C. Graafland voor hun commentaar bij dit gedeelte van de tekst.
- 23 Zie ook: De Ridder 1989.
- 24 SAHM, Archief van de rooms-katholieke statie van de Minderbroeders, later de Sint-Jozefparochie, 1457-ca. 1900, Enkele ingekomen en minuten van uitgaande stukken.
- 25 Van Eck 1994, 83-100.
- 26 SAHM, OAG, inv.nr. 223 (1796), 23v; Archief van de rooms-katholieke statie van de Minderbroeders, later de Sint-Jozefparochie, 1457-ca. 1900.
- 27 Ibidem, inv.nrs. 225 (1797), 10, 17, 224; inv.nr. 226 (1798), 215, 222v, 235v, 245v, 253v; 325(v); inv.nrs. 228 (1800), 40v, 160, 205.
- 28 Schouten 1977, 176-180.
- 29 SAHM, OLVH-archief, doos L. Dankzij adequaat en krachtig ingrijpen van Paul Abels is het archief van de OLVH, dat op de commerciële markt was terechtgekomen, bewaard gebleven.
- 30 Schouten 1977, 168, 176-180; NA, Plaatsingslijst 3.18.01.02: Inv.nrs. 289-302: O.L. Vrouwe Hemelvaart te Gouda, inv.nr. 292.
- 31 Schouten 1977, 178; De Lange van Wijngaerden, III, 1879, 240-249; Tempelman 1953.
- 32 SAHM, OLVH-archief doos A: Map 1. Hierin melding van Besluit van RC Eredienst van 20-10-1817 1e divisie nr. 1245; zie ook Doos C.
- 33 NA, Archief Bisdom Rotterdam, plaatsingslijst 3.18.01.01, St-Jozef Parochie, inv.nr. 3.
- 34 Van Dolder-de Wit 1991, 33.
- 35 Schouten 1977, 179.
- 36 Over Malingré zie ook: Malingré 1988.
- 37 Schouten 1977, 180.
- 38 Ibidem, 179-180.
- 39 NA, Plaatsingslijst 3.18.01.02, inv.nr. 281.
- 40 Ibidem, inv.nrs. 279-288: H. Joseph te Gouda 279; NA Plaatsingslijst 3.18.01.01, inv.nr. 112: Diverse ingekomen stukken (wel: op dekenaatniveau) (1873-1955).
- 41 SAHM, OLVH-archief doos 2: inv.nr. 10: doop-, huwelijken- en overlijdensboeken. Inv.nr. 14: 'Registrum Memoriale der Sint Josephs-Gezellen-Vereeniging'.
- 42 NA, Plaatsingslijst 3.18.01.01, inv.nr. 112.
- 43 Ibidem, inv.nr. 303; Van der Sandt 1982.
- 44 *Goudsche Courant* (21 januari 2002 en 26 januari 2002).
- 45 Maasbach z.j., 138-151.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 20

- 1 Voor een overzicht van kerkelijk Gouda in 1999 zie ook: *Goudsche Courant* (3 april 1999).
- 2 SAHM, OAG, inv.nr. 223-229; zie ook: Van der Schans z.j.; Schouten 1977, 164-165; Bussingh 1796.
- 3 Ibidem, inv.nrs. 223-226, 228, 231, 232. Voor het eerst in 1804 wordt het hervormde kerkgenootschap ook inderdaad als 'hervormde gemeente' aangeduid.
- 4 Schouten 1977, 165-167.
- 5 Habermehl 1991, 13; Van Dolder-de Wit 1991, 64-68; Van Dolder-de Wit 1989b, 145-159; Schouten 1977, 95-96.
- 6 SAHM, archief Gemeentebestuur, inv.nr. 1803; anonieme brief, *Goudsche Courant* (17 juli 1883).
- 7 Ingezonden reactie van burgemeester Van Bergen IJzendoorn, *Goudsche Courant* (20 juli 1883).
- 8 *Goudsche Courant* (23 juli 1883).
- 9 Mr. Fock aan mr. J. Heemskerk, 19 september 1883 (NA, Kabinet Binnenlandse Zaken, inv. nr. 299). Met dank aan Ronald van der Wal, die de meeste gegevens over het passiespeloproer verzamelde.
- 10 Impeta 1964; Knippenberg 1992, 106-117; Hoekstra en Ipenburg 2000.
- 11 Gunning J.Hz 1940, 137-154.
- 12 Van Dolder-de Wit 2001; Börger z.j.
- 13 Met dank aan ds. H.C. van Itterzon voor zijn informatie tijdens een gesprek ten huize van de auteur op 23 juni 1999.

- 46 Foldermateriaal betreffende CAMA Parousia; 'Parousia gemeente groeit gestaag', *Goudsche Courant* (10 september 1998).
- 47 Folders betreffende 'Er Is Hoop'.
- 48 Folders; *Trouw* (14 mei 1958).
- 49 Brief met toelichting van stadsopziener M.C. Velds (26 februari 1998). Brief ondertekend door Wachtstoren B.&T. Genootschap.
- 50 Schouten 1977, 169-171; mededelingen van mr. D.F. Edens in brief van 10 april 1998; De Lange van Wijngaerden, III, 1879, 262-264; Molenaar 1999.
- 51 Folder betreffende de Vrije Evangelische Gemeente.
- 52 Schouten 1977, 168-169; Over de Sint-Joostkapel: Goudriaan 1997c; De Lange van Wijngaerden, III, 1879, 256; Bik 1989b, 91-111.
- 53 Zie vooral Van Eck 1994, passim.
- 54 Schouten 1977, 181-184.
- 55 De Jong 1985b, 363.
- 56 Compagnie 1996b.
- 57 Homepage op Internet, folder en begeleidende brief van 21 februari 1998; 'Zorg voor elkaar en schepping als geheel', *Goudsche Courant* (31 maart 1998).
- 58 *Informatiepakket van de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen; Wetenswaardigheden over de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen*; Van Hensen van Uningen z.j.
- 59 Het gesprek tussen H. Hajji en de auteur van deze bijdrage vond plaats op 22 juni 1999 in Moskee Nour. Zie ook: 'Samen bouwen aan toekomst voor onszelf en onze kinderen', *Goudse Post* (22 december 1998). Op meerdere verzoeken om ook een gesprek met iemand van Moskee El-Fath te mogen voeren werd door de contactpersoon van deze moskee niet gereageerd.
- 60 Gegevens over 1856 uit het Jaarboekje van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland; gegevens uit het Jaarboek van 1913-1914 van de Centrale Organisatie voor de Religieuze en Morele Verheffing der Joden in Nederland.
- 61 Schouten 1977, 184-185; Van Itterzon 1972, 333-346; Michman, Beem en Michman 1992, 365-367; Rutten 1996; 'Plan voor appartementen in kerk aan Turfmarkt', *Goudsche Courant* (14 december 1999). Dank aan ds. H.C. van Itterzon voor zijn uitvoerige commentaar op de teksten van dit hoofdstuk in het algemeen en die gewijd aan de joodse gemeente in het bijzonder, en op wiens gezag schrijfwijzen en gegevens zijn opgenomen, die afwijken van die welke in *Pinkas* staan vermeld.
- 62 *Goudsche Courant* (6 september 1997).
- 63 In Den Haag (Riouwstraat 27, 2585 GR): Nationaal Bahá'í-centrum (volgens telefonische mededeling op 23 februari 1998). Zie ook brief van 16 maart 1998.
- 64 Cassée 1992, 308-326; Folders, verstrekt door de loge zelf (o.a. *Waarom, wat en hoe. Vrijmetselarij in deze tijd* (2000)); 'Bij Vrijmetselarij werk je aan jezelf', *Goudsche Courant* (8 april 2000).
- 65 Ruim 60% der Nederlanders was in 1999 niet meer aangesloten bij een kerkgenootschap. In Gouda zou dat volgens het Sociaal-Cultureel Planbureau slechts 45% zijn ('Ontkerkelijking gaat langzamer in Gouda', *Goudsche Courant* (10 april 1999)).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 2 I

- 1 Speet 1987, 112.
- 2 Schouten 1977, 130.
- 3 Tekst bij een literaire tentoonstelling in de hal van het SAHM (maart 1999).
- 4 De Vries 1913, 102-111.
- 5 Van Leent 1869.
- 6 De Jong-Steenland 1999, 15-16.
- 7 Over de band die Vroman met Gouda heeft zie onder meer: Vroman 1994. Veel is door Vroman geschreven, veel ook is over hem gepubliceerd; zie bijvoorbeeld: Friesendorp, Meter en Peperkamp 1990; *Schrik niet* 1992.
- 8 Hofdorp 1971; krantenartikelen over dit onderwerp (uit 1964 -*Algemeen Dagblad*, 1982, 1986 -*Goudse Post*, enz.; zie dossier bij SAHM); Wim Zaal, 'Ligt William Shakespeare in Gouda begraven?', *Elseviers Weekblad* (1964, 14 maart, 17-18; 21 maart, 19). Eén artikel is van de hand van Wim Zaal, gepubliceerd in *Elsevier* van 21 april 1973.
- 9 Bomans 1964, 155-166. Met dank aan René Karels en Hans te Baerts voor hun commentaar bij deze paragraaf.
- 10 Van Veen 1951; Van Loo 1990, 70-76.
- 11 *Wat wij maken...* 1936.
- 12 Schwenke 1959, 12; 'J. van Krimpen 60 jaar', *De Boeckier, ts. van de Stichting Nederlandsche Exlibris Kring*, 2e reeks, 7 (1952) 35.
- 13 Een scriptie over de *Goudsche Courant* is geschreven door Adriaan de Haan, *De oprichting van een liberaal opinieblad in 1862* (zie *Goudsche Courant* (25 maart 1997)).
- 14 Docter-Flach 1997; zie hierover ook *Goudsche Courant* (14 juni 1997); Schouten 1977, 130-141.
- 15 Henny van Dolder-de Wit, *Van gregoriaans tot synthesizer... Zeven eeuwen muziek en zang in de Sint-Janskerk* (niet gepubliceerd artikel); Schouten 1977, 139-140; *Feestzang op de menschuording van Jezus, die gezongen zal worden te Gouda in de Grote Kerk. Op den 25 December 1803, des avonds ten vijf uren* (onder andere aanwezig op het SAHM); Peeters en Vente z.j., 236, 254, 255; Bouman, 1964, 64. Over Voglers kwalificaties jegens beide orgels merkt de auteur op: 'Een galant en niet onjuist oordeel'. Met dank aan Christiaan Ingelse voor zijn commentaar en aanvullingen bij deze paragraaf.
- 16 Van Dolder-de Wit, *Van gregoriaans tot synthesizer* (zie noot 15); *Jubileumboek Laus Deo* 1992.
- 17 Stam z.j.
- 18 Blom, Hommels en Van Rossum 1988.
- 19 Met dank aan Ronald van der Wal voor diens informatie.
- 20 'Opvang van Belgen in verwarmde kassen', *Goudsche Courant* (7 november 1998).
- 21 Faber e.a. 1993, 6-9; Pot 1929; Artikelen, voornamelijk uit de *Goudsche Courant*, uit de periode 1970-2000 over de ontwikkelingen die leidden tot de bouw van de Nieuwe Schouwburg (privé-knipselmap Jaap Rebel); *Eeuwig Gouda* 1999, 138-142.
- 22 Pot 1929, passim; op 66 foto van de Nieuwe Schouwburg.
- 23 Schouten 1977, 147.
- 24 *Ibidem*, 148-151.
- 25 Mesander 1993, passim.
- 26 *Gouda. Heruitgave van een beschrijving uit 1843*.
- 27 Schouten 1977, 141-142; Faber e.a. 1993, 1-5; Brugmans 1983, 288.
- 28 Van Dillen 1995, passim. Zeer vele bijlagen, met opsomming van nagenoeg alle vertoonde films; Van Oorschot en Rutten 1994.

Historische Vereniging Die Goude

NOTEN

- 29 Faber e.a. 1993, 5, 9; Mesander 1993, 141; SAHM, Knipselmappen met vooral materiaal uit de *Goudsche Courant*.
- 30 Schouten 1977, 143-147; Pot 1948b.
- 31 Ouvry 1986, 41-42.
- 32 De Jong z.j.
- 33 Schouten 1977, 115-128.
- 34 *Tentoonstelling van Goudsche-Oudbeden, geopend den 27 Juli 1872. Bij gelegenheid van het 600 jarig jubilé der stad.*
- 35 J. Schouten 1980, 185-195. Schouten baseerde zich met deze bijdrage vooral op: Helbers 1943, 78-83; Mijnlieff 1999; Schouten, *Gouda – het museum* (z.pl., z.j.).
- 36 In de folder *Het Catharina Gasthuis en De Moriaan* wordt vermeld dat al in 1939 het stedelijk museum in het Gasthuis werd gevestigd. Daardoor waren nieuwe restauraties nodig.
- 37 In 1949 werd de contra-prestatieregeling ingevoerd, die in 1956 enigszins werd verruimd en Beeldende Kunstenaars Regeling (BKR) ging heten, welke tot 1987 heeft bestaan. Zie Verwaal 1994 16-19, 64-71.
- 38 Vossestein, 1990; N.D.B. Habermehl 1999, 78-82; *Tussen Kreeftskeerkring en Nacimientto. Cees van der Veer 1943-2000* (Gouda 2000); Van der Wijk 2001. Met dank aan Arna Loonstra voor haar commentaar bij deze paragraaf.
- 39 Duyn en Vogels 1991.
- 40 Uiteraard is deze opsomming niet vrij van enige willekeur en bovendien ook zeker niet compleet.
- 41 Sluijter-Seijffert 1995. Over de artistieke waardering zie de bijdrage van Frans Leidelmeijer, 141 e.v.
- 42 De Leeuw e.a. 1995; Van Bottenburg 1994; Stokvis 1979.
- 43 *Een eeuw Olympia*. Johan Derksen, “Geef mij maar het Theater van De Lach”. Ed de Goey toont zijn ware gezicht’, *Voetbal International* 36 (19 december 2001, 51/52) 80-83. Met dank aan René Janssen voor zijn informatie over de carrière van Ed de Goey, die als 5- of 6-jarige jongen ook nog korte tijd bij DONK heeft gespeeld. Met dank ook aan Pieter van der Laan en Jos Kokke voor het doorlezen van deze paragraaf.
- 44 *Eeuwig Gouda*, 110-111.
- 45 *Goudsche Courant* (2 juli 1999).
- 46 *Vijfenzeventig jaar G.S.V.*
- 47 *75 jaar ONA*.
- 48 *75 jaar DONK*.
- 49 *JOBO – JUBO*.
- 50 Olof 1987 [o.a. Schaakclub Messemaker (Gouda)]; Van der Waal 1986; *Messemakernieuws*; S.C. *Messemaker Gouda* [1976]; Scholten 1999, 299-303; *De Volkskrant* (17 april 2001).
- 51 *De Goudsche Zwenclub* 1986.
- 52 Bootsma-Mous 1995.

NOTEN BIJ EPILOOG

- 1 P. Montanus, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen; anderssins gbenoemt Neder-Duytslandt door M. Lowijs Guicciardijn* (Amsterdam 1612) 218.
- 2 Schouten 1969, 5. N.D.B. Habermehl, Impressies van Gouvenaars uit het verleden, *Goudsche Courant* (20 juli 1996).